

*El projecte Candel,
o el fracàs de la veu immigrada*

Daniel Vargas

UOC

2015

Crèdits

Títol: *El projecte Candel, o el fracàs de la veu immigrada*

Autor: Daniel Vargas

Categoria: Treball Final de Màster

Director del TFM: Isaac González

Màster: Estudis Catalans

Universitat: UOC

Any acadèmic: 2014-2015

Taula

I. Introducció, o la identitat	5
II. Corpus	9
III. L'esqueix	14
IV. Arrels romàntiques	21
V. La veu	30
VI. Creixença	34
VII. Els adversaris	40
VIII. El quart home	46
IX. La discussió	49
X. L'immigrant	52
XI. L'aclimatació	62
XII. Gir culturalista	69
XIII. L'aliança	74
XIV. Conclusions preliminars	79
XV. El símbol	81
XVI. Etnicització	87
XVII. Ampliació del focus	90
XVIII. Conclusions parcials, o com tornar a fracassar	98
Bibliografia	103
Agraïments	105

Abimèlec digué a Abraham:
–Disposa del meu territori. Estableix-te allà on vulguis.

Gènesi, 20-15

I. Introducció, o la identitat

Els problemes identitaris semblen irresolubles.

Francisco Candel volia ser novel·lista.

–En realitat, al començament –confessa– quan era jove, jo volia ser poeta; abans de començar a escriure per ser novel·lista vaig fer un munt de poesies... Era el meu secret. Paral·lelament a allò de ser pintor, volia ser poeta. M’hi sentia (Sinca, 2008: 112).

Però, finalment, Candel es va decantar per la narrativa, i va escriure diferents obres en castellà que van tenir el seu èxit, com ara *Hay una juventud que aguarda* (1956), i *Han matado a un hombre, han roto un paisaje* (1959).

Amb tot, aquestes novel·les no tenen presència al mercat editorial avui dia, i poca gent les llegeix. La darrera aparició comercial de *Donde la ciudad cambia de nombre*, segurament la novel·la més famosa de Candel, és de l’any 1998; la reedició, que va anar a càrrec de La Busca Edicions, una petita editorial de Castellterçol, fa temps que està exhaurida.

Altrament, les novel·les tampoc no han despertat l’interès acadèmic. Segons Pere Baltà, president de la Fundació Candel:

En diverses universitats dels Estats Units s’estudia el model de cohesió social de Catalunya a través de l’obra de Candel. Han acudit a la fundació diferents universitaris nord-americans sovint impulsats per un professor català, Joan Gelabert. Potser la visita més destacada va ser la del doctor Andrew Deisler, a qui la fundació va guiar en el coneixement dels barris candelians i el connectà amb un grup d’estudiosos de les migracions (Baltà, 2014: 4).

Així doncs, l’únic dels estudis centrats en la seva obra literària sembla ser una tesi de Bernard

Vauleon titulada *Recherche linguistique et creation romanesque chez Francisco Candel*; va ser presentada l'any 1978.

En canvi, Francesc Candel ha passat a la història com a un assagista que va dedicar el bo i millor del seu talent a l'estudi de la immigració a Catalunya. En aquest sentit, va publicar quatre obres dedicades íntegrament a aquest tema: *Els altres catalans* (1964), *Encara més sobre els altres catalans* (1973), *Els altres catalans vint anys després* (1985), i *Els altres catalans del segle XXI* (2001). Excepte aquesta darrera obra, escrita en català i en col·laboració amb J.M. Cuenca, les tres primeres van ser escrites originalment en castellà, tot i que es van publicar primer en traducció en català.

Però, malgrat les dimensions d'aquest corpus, la fama del Candel assagista s'ha fonamentat en una única obra. En efecte, *Els altres catalans*, la primera de la sèrie, s'ha convertit en una referència ineludible. Per confirmar-ho, només cal tenir en compte que l'any 2014 es van organitzar diferents esdeveniments per celebrar el cinquantè aniversari de la publicació d'aquest llibre. Per tant, no es va celebrar cap efemèride relacionada amb la vida de l'autor, sinó que es recordà la publicació del seu primer assaig, l'any que es commemorava també el Tricentenari del fets del 1714. Entre aquests esdeveniments hi destacà l'acte commemoratiu (citad d'ara endavant com *Homenatge*) que es va celebrar el 17 de febrer del 2014 al Palau de la Generalitat.

Així doncs, a l'estudiós se li presenta una paradoxa inicial: la identitat d'un intel·lectual que es volia autorepresentar com a novel·lista en castellà, ha hagut de cedir davant uns marcadors socials que l'ubiquen com a assagista en català, i autor d'una obra única i fonamental.

En aquest sentit, cal tenir en compte el marc teòric proposat per Josep-Anton Fernàndez, segons el qual:

...la identitat no és una qüestió ontològica, sinó un procés relacional, amb tres dimensions: la *identificació* (allò que jo crec que sóc), la *diferenciació* (allò que jo crec que no sóc) i el *reconeixement* (el que els altres membres del grup pensen que jo sóc) (Fernàndez, 2008: 257)

No obstant això, aquest treball pretén mostrar que la posició de Candel en l'imaginari social català sembla dependre fonamentalment de la dimensió del reconeixement, obliterated parcialment les dimensions d'identificació i de diferenciació; altrament, aquest reconeixement que és institucionalment unànime, curiosament és menystingut per sectors molt importants de la intel·lectualitat catalana.

Per aquest motiu, em proposo també utilitzar les aportacions de Blommaert i de Verschueren, atès que aquests fan una anàlisi crítica dels marcadors que es fan servir, tan externament com interna, per identificar, diferenciar, i reconèixer una determinada comunitat:

...la lengua es solo un marcador de identidad entre otros. Descendencia, historia, cultura, religión y lengua son tratados como “una agrupación de rasgos”. Su función identificativa implica separabilidad, discontinuidad natural en el mundo real. Estas discontinuidades son las “naciones” o los “pueblos”, esto es, grupos naturales cuya percepción popular los conceptualiza de un modo bastante similar a las especies dentro del reino animal (Blommaert, 2012: 249).

Com es veurà més endavant, aquests marcadors apareixen en l'estudi que faig de la filosofia romàntica, però ara mateix cal fer notar que aquests trets també funcionen a nivell individual, ja que són especialment operatius quan són reconeguts per un altre. En aquest sentit, la paradoxa que he enunciat anteriorment es fonamenta en el fet que una bona part del catalanisme ha ignorat uns trets de Candel, i n'ha subratllat uns altres.

§

Altrament, al voltant d'*Els altres catalans* s'ha estès un consens que no afecta només al seu valor social, sinó al seu contingut. En efecte, una percepció d'unanimitat, subratllada per la celebració del cinquantenari de la seva publicació, ha convertit aquesta obra en la primera i la darrera paraula sobre la immigració a Catalunya, així com el document que ha garantit, d'una banda, la integració dels immigrants, i, d'altra, la pervivència dels trets característics de Catalunya.

Així ho confirmen, per exemple, les intervencions de Jaume Sobrequés, de Jordi Pujol, i de Salvador Cardús en l'acte d'homenatge esmentat, on tots tres oradors, representants insignes de la historiografia, de la política, i de la sociologia van coincidir a presentar Candel com una baula necessària en el procés que havia de conduir els immigrants espanyols a la plena integració en la societat catalana.

Ara bé: des d'un punt de vista crític, aquest consens, afavorit institucionalment, ha d'actuar com a detonant d'una anàlisi profunda.

Així doncs, el propòsit d'aquest treball és qüestionar aquesta unanimitat que envolta la tasca i la figura de Candel, provant de renovar la interpretació de les tesis principals d'*Els altres catalans*, tenint en compte que aquest llibre neix arran d'un article de l'any 1958 publicat amb el títol “Los otros catalanes”. Aquesta interpretació, a més, establirà una relació orgànica entre totes les obres de cicle, en un trajecte cronològic que comença, doncs, l'any 1958, i que acaba el 2001. Conseqüentment, malgrat utilitzar la versió no censurada d'*Els altres catalans*, atès que el component cronològic ha de tenir una presència constant, en les citacions corresponents a aquesta obra faré constar l'any d'edició original [1964].

Igualment, aquest treball ha de servir per copsar els principis que estructuraven el pensament de Candel, cosa que posarà de relleu la seva filiació filosòfica, i quin és l'encaix biogràfic d'aquesta filiació. En aquest sentit, he de justificar argumentalment la posició de l'obra de Candel en un context de rivalitat entre un catalanisme que defensa la concessió de la nacionalitat segons la transmissió d'uns valors, d'una banda, i un catalanisme que reconeix l'adscripció segons el lloc de naixement, de l'altra: és a dir, la lluita entre un catalanisme genealògic i un catalanisme geogràfic.

Gràcies a la manifestació d'aquest camp de batalla, serà més fàcil comprendre que l'aparició de la veu immigrada de Candel havia de suposar un posicionament explícit en favor dels defensors del catalanisme geogràfic, i, per tant, l'establiment d'un lligam personal amb els seus representants més conspicus.

Finalment, aquest treball es proposa escatir si, al segle XXI, encara perviu aquest enfrontament en el si del catalanisme, i si la seva persistència pot significar, inevitablement, la constatació del fracàs del projecte d'integració de Candel.

II. Corpus

La gènesi de l'obra de Candel ha estat explicada a bastament.

Ell mateix hi fa referència a l'obra *Encara més sobre els altres catalans*, el tema del qual és explícitament “el meu llibre i el seu impacte” (Candel, 1973: 10). Segons Candel, atesa la seva predilecció per la creació literària, “mai no havia ni somiat en l'assaig” (Candel, 1973: 35). En aquest sentit, explica que el text neix arran d'un encàrrec aliè a les seves pretensions artístiques. Malgrat aquesta causalitat externa, la petició va ser rebuda satisfactòriament per l'autor:

Així, doncs, vaig acceptar l'encàrrec de seguida (...) sobretot perquè immediatament vaig veure la possibilitat d'esplaiar-me parlant –com així ho vaig fer– d'unes persones que eren els meus germans de classe i condició, que eren la meva família, que eren jo mateix (Candel, 1973: 37).

Cal reconèixer, però, que l'encàrrec estava plenament justificat.

L'any 1957, Candel va aconseguir un gran èxit amb l'escandalosa publicació de la novel·la *Donde la ciudad cambia su nombre*. Un any després va participar en el número doble que la revista *La Jirafa*, dirigida per Rafael Borràs, va dedicar a Catalunya. En aquest número, de l'any 1958, va aparèixer el text embrionari, “Los otros catalanes”, i, com hi afegeix Candel, “l'article havia obtingut el seu èxit” (Candel, 1973: 36).

Amb tot, pot ser interessant constatar de quina manera explica Jordi Amat, en un article publicat l'any 2014 a *La Vanguardia*, i titulat “La missió de Candel”, aquesta part de la intrahistòria del llibre, perquè aporta alguns judicis interessants sobre alguns dels aspectes que he anat esmentant:

Descobert el 1957 per l'editor Janés, Candel era un novel·lista que amb una tècnica precària havia

descriu, amb èxit i polèmica, la situació indigna en la qual vivien com a pàries milers d'immigrants a les barraques de l'extraradi de Barcelona. L'any 1958, en un número de la revista *La Jirafa* dedicat a Catalunya, va publicar l'article *Los otros catalanes* parlant amb frescor d'una experiència que era la seva i la de molts d'altres. Catalanistes conscienciats en van prendre nota (Amat, 2014: 63).

Aquests catalanistes conscienciats, però, van haver d'esperar alguns anys abans de poder concretar les seves expectatives.

L'any 1962, Josep Benet va crear Edicions 62 “per publicar llibres de no-ficció que, fins allà on la censura ho permetés, raonessin sobre la realitat de Catalunya i els reptes ideològics del catalanisme” (Amat, 2014: 63). El primer llibre publicat va ser el clàssic de Jaume Fuster *Nosaltres, els valencians*.

L'any següent, el 1963, Max Cahner va encarregar a Candel un text que analitzés més profundament les idees suggerides en el seu article publicat cinc anys abans. Amb tot, hi havia més persones implicades: en realitat “[l]a idea d'anar a conèixer Candel va sortir de Jordi Pujol, però arran de l'empresonament del futur president” (Sinca, 2008: 362), va ser finalment Josep Benet qui va iniciar el projecte. Així doncs, l'editorial va proposar a Candel escriure un text sobre la immigració a Catalunya que s'havia de titular *Nosaltres, els immigrants* (Candel, 1973: 35-36).

Segons el testimoni dels mateixos interessats, l'únic punt de desacord va ser precisament el títol. Finalment, es va imposar la perspectiva de Candel, que volia mantenir el primigeni. D'aquesta manera, el novel·lista es va posar a escriure inesperadament un tipus de text, l'assaig, aliè a les seves preferències literàries, tot i que sobre un tema que formava part del seu univers personal i creatiu.

El text original, escrit en castellà per Candel, va ser traduït per Ramon Folch i Camarasa. En relació a aquest aspecte, són molt interessants els comentaris que l'autor fa en relació a la recepció de l'obra. En efecte, “[e]n Ramon Folch i Camarasa va traduir el llibre, pel que es veu, com aquell qui res, i ho va fer tan rebé que l'edició catalana sembla la genuïna, la veritable obra, i no la castellana” (Candel, 1973: 14).

Més endavant, fent ús de la seva predilecció per l'anècdota, Candel afegeix:

Jo era a una distribuïdora del carrer de la Unió quan un senyor demanà a la dependenta *Los otros catalanes*, afegint que en castellà; però la dependenta, traient la versió catalana, li va dir que s'havia d'emportar aquesta, perquè era l'autèntica; i l'home ho va fer així. I no és que la noia fes això perquè ella fos catalana, que no sé si ho era, sinó perquè ella mateixa ho creia així (Candel, 1973: 16).

Dins d'aquest joc de miralls ben curiós, cal tenir en compte que aquesta reflexió la va escriure

Candel en castellà, i que va ser traduïda també per Ramon Folch i Camarasa. Aquest joc, a més a més, havia estat una de les idees estratègiques d'Edicions 62. Com recorda Max Cahner, a propòsit del fet que “[e]l Candel no ha escrit mai en català” (Sinca, 2008: 369):

Jo crec que la idea de traduir i publicar el llibre primer en català era fonamental. Amb això també ens vam entendre. D'acord que no ho escrivís en català, però era important que en la primera edició fos així. A més, la traducció estava molt ben feta. En certa manera, *havia de semblar que Candel havia escrit el llibre originalment en català* (Sinca, 2008: 369). [El subratllat és meu].

L'any 2008, un any després de la mort de Candel, Jordi Amat va editar la versió no censurada d'*Els altres catalans*. Aquesta edició, que es pot considerar definitiva, incorpora un interessant pròleg de l'escriptora Najat El Hachmi, i una nota del mateix Amat, en què explica les vicissituds que va patir el text en el seu pas per la censura.

Així doncs, quan el llibre es va publicar la primavera de l'any 1964, va aparèixer esporgat. Amb tot, el Sant Jordi d'aquell any, l'èxit del llibre va ser aclaparador, i des de llavors ha tingut una presència constant en el mercat editorial català. Com va dir Candel, en referència a la seva obra magna, “[s]embla que ha estat el llibre més venut en català des de la guerra civil ençà, després de la Bíblia montserratina” (Candel, 1973: 13). Les dades concretes, segons el nostre autor, eren les següents: fins l'any 1972, la versió catalana havia tingut dotze reimpressions, i la castellana quatre.

Més enllà de les dades, però, m'interessa advertir la percepció que Candel va tenir del seu èxit. El juny del 1964, és a dir, dos mesos després de l'aparició d'*Els altres catalans*, Candel va anotar el següent:

Aquest llibre em marcarà en la meua carrera literària, perquè en demanaran més llibres d'aquest tipus –ja me'ls han demanat– i no em podré dedicar a la pura creació novel·lística. Malgrat tot, és un llibre al qual tothom haurà d'al·ludir quan es parli del tema de la immigració a Catalunya (Candel, 1973: 113).

Així doncs, es va complir la profecia aquí anunciada: d'una banda, *Els altres catalans* es va convertir en la pedra de toc sobre el tema de la immigració a Catalunya; de l'altra, Candel va rebre successius encàrrecs sobre el mateix tema.

§

En la dècada del setanta, el nostre autor va publicar *Encara més sobre els altres catalans*. Aquest

llibre, traduït també per Ramon Folch i Camarasa, no va poder ser publicat per Edicions 62. El text, que ja estava enllestit l'any 1970, no va ser admès per la censura, i Candel va acusar Josep M. Castellet, aleshores responsable de l'editorial, de certa tebior davant les autoritats franquistes (Sinca, 2008: 247). Finalment, tres anys més tard, el llibre va ser publicat per l'editorial Curial, propietat de Max Cahner.

En aquesta obra, com he anat mostrant, Candel explica la intrahistòria del seu primer assaig, incorpora les reaccions que aquest va suscitar, i recull anècdotes i cartes que li van fer arribar els lectors.

A més a més, en aquest llibre Candel reconeix els límits del camp de batalla que van dibuixar aquells que van decidir polemitzar amb ell: d'un costat, Antoni Jutglar, que des de posicions marxistes va qüestionar la necessitat d'assimilar-se en una societat burgesa, quan l'important era, al seu parer, la solidaritat de classe; de l'altre, Manuel Cruells, que des de posicions aparentment essencialistes, sostingué que era molt difícil aconseguir la integració de l'element estrany en el cos de la nació. La tesi candeliana que permetrà superar aquestes dos fronts és formulada al final del llibre de manera matemàtica: “[t]ots som xarnegos = tots som catalans; tots som catalans = tots som xarnegos” (Candel, 1973: 307).

§

En la dècada següent, la Generalitat de Catalunya va encarregar a Candel un nou llibre sobre el mateix tema, el qual va ser publicat, aquesta vegada sí, per Edicions 62, amb el títol *Els altres immigrants vint anys després* (1985). En aquesta ocasió, però, el traductor va ser Estanis Puig.

Aquesta obra està encapçalada per un pròleg d'Oriol Badia, aleshores Conseller de Treball, que situa aquest treball en una nova dinàmica historicopolítica: la recuperació de la democràcia i de les institucions catalans, en un marc de crisis econòmica. En aquest nou context, Candel havia fet el salt a la política, primer com a senador, i després com a regidor de l'ajuntament de l'Hospitalet de Llobregat.

Així doncs, en aquesta obra ens parla de les actituds dels immigrants en la lluita per la recuperació de les llibertats polítiques i nacionals, de llur percepció de la recatalanització de la societat, i, per últim, de les dificultats d'establir la identitat catalana.

Altrament, en aquell moment Candel va donar per liquidat el fenomen migratori. En un to profètic que sovinteja en els seus escrits, va afirmar que:

Potser tot just tanquem el cicle de l'èxode, escrivim les últimes pàgines d'aquesta matèria per a la Bíblia catalana. Després de “l'enfonsament”, “aturada”, “tall”, “detenció”, “recessió” que es

produeix com una destalada al tronc de la immigració en un any clau com és el 1973, tot podria ser (Candel, 1985: 26).

§

No obstant això, a l'edat de 76 anys, Candel va publicar, conjuntament amb J. M. Cuenca, la darrera obra de la sèrie: *Els altres catalans del segle XXI*. Aquest llibre va aparèixer l'any 2001, i va ser publicat per l'editorial Planeta. Si he de fer cas de la informació que ofereix el llibre, aquest va ser escrit originalment en català.

Des del punt de vista del mètode, aquesta obra respon a les mateixes característiques que les anteriors, és a dir, és un compendi d'entrevistes i visites a diferents persones i indrets de la geografia catalana relacionats amb el fenomen de les migracions provinents de més enllà de la península ibèrica" (Candel, 2001: 9).

En definitiva, el corpus que acabo de presentar són quatre obres que neixen insospitadament d'un article escrit per un novel·lista l'any 1958. Tanmateix, Candel segurament va percebre el caràcter germinal de l'article embrionari, ja que el va incloure com a pròleg d'*Els altres catalans*. Així doncs, el meu recorregut analític ha de començar necessàriament per aquest text fonamental.

III. L'esqueix

L'inici de l'article de Candel ens dóna el marc de referència del seu ideari:

Durant la guerra van posar a la Torrassa aquest cartell, els seus habitants: “*Cataluña termina aquí. Aquí empieza Murcia*”. Ja veieu de quina manera més categòrica i convincent –convincent?– són partionades, delimitades, engrandides o reduïdes –segons com–, fetes o desfetes –segons com–, províncies i regions. Aquells bons senyors eren murcians i defensaven els seus furs, què caram! Jo em pregunto: els pobles, qui els constitueix: els homes o la terra? Si els homes, aquells flamencs veïns de la Torrassa tenien raó: si la terra, no en tenien. Potser caldria reunir tots dos elements. Potser no. Espanya plena de francesos, seria Espanya? A desgrat de tot i contra tot, jo crec que sí. Per tant, aquella gent senzilla de la Torrassa no tenia raó. Allò era Catalunya, mal que els pesés. L'home s'aclimata. La terra és impertorbable. L'home estima la terra on viu. Procuraré explicar-me (Candel, [1964]: 33).

És molt significatiu que aquest article memorable s'iniciï fent esment del barri de la Torrassa.

En primer lloc, perquè a principis dels anys trenta, el periodista Carles Sentís va realitzar una conjunt d'articles que parlaven de la immigració provinent majoritàriament de Múrcia i d'Almeria. Aquests articles, que van aparèixer a la revista *Mirador* la tardor de l'any 1932, es van publicar en forma de llibre l'any 1994, amb un pròleg de Jordi Pujol.

Sentís va fer el viatge que els immigrants realitzaven il·legalment, ja que calia tenir autorització per fer el recorregut, en un autobús que els conduïa a Catalunya. Per tant, una part dels articles estan dedicats a aquesta petita odissea. Altrament, Sentís va visitar les zones de barraques on s'aplegaven els immigrants. Una d'aquestes zones era el barri de la Torrassa, que el periodista descriu com “el nucli més dens, la cèl·lula més grossa del sistema murcià a Catalunya” (Sentís, 1994: 64).

Segonament, també és molt interessant que Candel faci referència a un episodi de la Guerra Civil. L'anècdota del cartell, probablement apòcrifa, al·ludeix a la iniciativa d'uns sindicalistes que van posar aquest límit fronterer a la Torrassa. Conseqüentment, l'episodi s'inscriu en el marc de les tensions que, en el bàndol republicà, es van produir entre faccions que, entre altres marcadors diferencials, es distingien per la llengua que empraven.

En efecte, aquestes tensions ja eren presents feia temps, fins al punt que ha originat una polèmica historiogràfica abundosa respecte de la presència d'immigrants entre les files del moviment anarquista. Precisament, Carles Sentís participà d'aquesta polèmica quan va fer constar que “en la seva majoria, la població immigrada de la Torrassa no vota” (Sentís, 1994: 80), perquè obeïa les directrius d'una FAI que boicotejava les eleccions democràtiques.

Finalment, el Centre d'Estudis de l'Hospitalet de Llobregat, dins del seu programa d'activitats, ofereix un recorregut pels indrets de la ciutat relacionats amb la immigració. Aquesta recorregut es coneix com a *Ruta “Els altres catalans”*, i comença simbòlicament a l'estació de metro de la Torrassa (www.celh.org).

§

En qualsevol cas, i després d'aquesta llarga digressió, l'anàlisi s'ha de centrar en el joc de relacions que s'estableix entre els tres conceptes més importants del text. Aquests els trobem aplegats en la pregunta principal del fragment: “Jo em pregunto: els *pobles*, qui els constitueix, els *homes* o la *terra*?” (Candel, [1964]: 33). [El subratllat és meu].

La terra, segons es desprèn del text de Candel, és una part de la geografia que identifiquem amb un nom. En aquest sentit, parlem de Catalunya, de Múrcia i d'Espanya com a entitats territorials ben definides i estables. Si no fos així, no ens causaria sorpresa la iniciativa dels sindicalistes de la Torrassa.

Ara bé: aquests territoris esmentats són realment tant estables i definits com ens vol fer creure el text?

Sobre la realitat política d'Espanya i la seva unitat territorial no són poques les veus que assenyalen el seu caràcter efímer; respecte de Catalunya, reconeixem fàcilment la porositat dels seus límits quan parlem de la Catalunya Nord o dels Països Catalans; fins i tot Múrcia, malgrat les seves dimensions més reduïdes, manté una disputa secessionista amb Cartagena, des que aquesta va protagonitzar una insurrecció cantonal arran de la proclamació de la Primera República espanyola. En aquest sentit, doncs, el text dona per fet una realitat geogràfica que és, veritablement, molt problemàtica.

Aquesta dimensió amagada del concepte de territori ens condueix cap a un indicador que

també restava ocult: el temps. D'acord amb els supòsits ideològics del text, la terra és tan impertorbable que no coneix els esdeveniments històrics, i, per tant, manté incòlume la seva identitat fora del temps.

Amb tot, els historiadors acostumen a situar el naixement de les estructures polítiques d'una comunitat, així com l'apropiació del seu territori en un moment més o menys concret. Això és el que va fer, per exemple, Vicens Vives. A *Notícia de Catalunya*, obra publicada original l'any 1954, l'historiador va indicar les coordenades geogràfiques i cronològiques del naixement del Principat:

No podem oblidar un fet essencial. El llançament històric de Catalunya es realitzà des d'una plataforma concreta: la Marca Hispànica, la part transpirinenca del reducte europeu carolingi (Vicens, 2010: 41).

Així doncs, el text de Candel ens ofereix, contradient l'ortodòxia del discurs historiogràfic, una imatge del territori simplificadora: tot negant la fragilitat dels seus límits i dificultant la interpretació de la seva història, la terra es presenta com a una entitat sempre idèntica a si mateixa.

I no gensmenys, tot i que a un nivell més heterodox, potser també convé incloure aquí la següent reflexió de l'historiador de les migracions Klaus J. Bade:

Los historiadores que estudian el tema de las migraciones dentro del marco de la historia europea se enfrentan a una realidad histórica extraordinariamente compleja. Por un lado, no sólo es que las personas se hayan desplazado a través de las fronteras, sino que las fronteras también se han desplazado a través de las poblaciones humanas (Bade, 2003: 10).

§

No es pot ignorar, arribats a aquest punt, l'establiment en el pensament de Candel d'una identificació implícita, derivada d'aquesta comprensió limitada de la creació geogràfica de la comunitat, i que tindrà efectes sobre la seva comprensió del moviment migratori. Si la conclusió del text és que la terra constitueix els pobles, llavors els pobles adquireixen el caràcter estable i intemporal de la terra. Conseqüentment, mitjançant aquesta atribució causal, el discurs ignora també el caràcter problemàtic del concepte de poble.

De moment, no puc discutir aquí de quina manera es configura la noció de poble, de grup o d'ètnia. Només vull remarcar que, per a Candel, és una evidència que existeixen els grups nacionals, i que els catalans en formen un. En aquest sentit, va defensar que "Catalunya és un poble fet –malgrat els seus problemes– per la senzilla raó que, a part un idioma i una cultura, té

consciència i ànsia de poble. Té sentit social i polític” (Candel, 1973: 240). Altrament, Josep Benet elogia l’assagista perquè “Candel va entendre molt bé què era Catalunya” (Sinca, 2008: 363).

En definitiva, atès que el territori té unes característiques que el fan idèntic a si mateix, i que el poble manifesta tot un seguit de particularitats idiosincràtiques que depenen de l’espai en què ha arrelat, es pot afirmar que l’únic factor dinàmic del joc de relacions que proposa Candel és l’home.

§

En efecte, el text de Candel entén l’home com a un element susceptible de canvi, d’adaptació, d’aclimatació. En el cas de l’immigrant, i d’acord amb una metàfora botànica que tindrà un pes important en aquest treball, aquell s’acaba integrant a la societat d’acollida, o bé arrelant i mimetitzant els altres, o bé empeltant-se al tronc principal. Aquesta circumstància posa de relleu que el discurs atribueix als pobles una característica que no reconeix en els seus integrants: els pobles presenten unes característiques peculiars que els sociòlegs, com els botànics, poden copsar científicament; en canvi, els homes no tenen una identitat definida lliurement, sinó que aquesta depèn del seu procés d’integració, en el qual la terra fa valer la seva força constructiva.

Malgrat aquesta descompensació entre els pobles i els homes, el caràcter dinàmic de la naturalesa humana és potser l’element més rellevant, més contemporani, s’hi podria afegir, del discurs de Candel. Gràcies a aquest reconeixement, el text atorga a l’ésser humà la possibilitat d’escapar del determinisme ètnic, genealògic: en aquest sentit, per a l’individu no és essencial la càrrega hereditària, sinó el lloc de naixement.

Aquesta és una de les conclusions més rellevants de Candel, atès que servirà, com mostraré de seguida, per justificar la catalanitat dels fills dels immigrants que han arribat a Catalunya. En aquest sentit, Candel sembla contrari a concedir un valor real a conceptes com els de raça o d’ètnia. Respecte del primer terme, l’autor afirma amb convicció que “[l]a puresa de la raça és una falòrnia” (Candel, [1964]: 35); en relació al concepte d’ètnia, Candel mostra la seva desconfiança en un fragment molt confús en què parla del seu lloc de naixement:

Nascut al poble de Casas Altas, al Racó d’Ademús, que pertany a la província de València, lloc enclavat entre les províncies de Conca i Terol, l’ètnia dels seus habitants és l’aragonesa –prefereixo ètnia a raça, encara que no em convencin cap dels dos mots– i la seva llengua la castellana, a pesar d’una gran quantitat de modismes aragonesos. Modismes aragonesos i de Conca. Sospito, amb tot, que el Racó d’Ademús en té de propis (Candel, 1985: 9)

No obstant aquestes afirmacions, Candel no elabora enlloc un discurs sobre la raça o l’ètnia; és a

dir, no fonamenta la seva crítica. En realitat, com mostra la referència al caràcter fictici de la raça, la frase només estableix una distinció entre dos conceptes, però no els problematitza: és a dir, el text indica que la idea de puresa no té res a veure amb la de raça, però no explica quins són els seus significats respectius, o com el lector els ha d'entendre.

En aquest sentit, el concepte d'ètnia apareix, en la citació esmentada, com a succedani d'un concepte desprestigiat, en un context en què es presenta confusament la realitat antropològica d'un enclavament valencià al sud d'Aragó i a prop de Castella, i se subratlla modestament els seus trets diferencials lingüístics.

§

Al marge d'això, però, en el discurs candelià es confirma la importància de la metàfora botànica. El fet que el lloc de naixement sigui determinant per establir la pertinença d'una persona a un poble, ho confirma. En el fragment següent, s'hi pot observar de quina manera es produeix la conversió de la descendència de les diverses onades migratòries en individus autòctons:

Els [immigrants] de la dictadura de Primo de Rivera van tenir fills, i aquests fills també en van tenir: néts, ja, dels primers fills i néts catalans, qui en dubta?, *si no de costums, sí de naixement*. Els de la segona incursió també van tenir fills, els en neixen, i formen gernació amb els néts dels primers. Aquest són i seran els altres catalans (Candel, [1964]: 34). [El subratllat és meu].

En aquest sentit, és possible que els fruits de les nous arbres no siguin tan dolços com els del país, però cal reconèixer, diu Candel, que han crescut en el mateix hort. Des d'aquest punt de vista, per tant, no pot sorprendre el retrat que Candel ofereix de si mateix:

Jo, que escric aquestes línies i que després les signaré, no sóc català, ni tan sols català dels altres. M'ho vaig perdre. Em va venir de dos anys que no nasqués aquí. Tampoc no he après de parlar català —oh, vergonya! No hi ha hagut manera (Candel, [1964]: 37).

Aquests fragments són molt importants perquè consoliden, conjuntament, la coherència de la perspectiva candeliana: la pertinença a un lloc o a una comunitat en funció d'una relació maternal amb la terra.

Amb tot, aquesta coherència no és un valor suficient, perquè no permet copsar el lligam entre, d'una banda, la relació maternal amb la terra, i, de l'altra, un indicador, la presència o absència del qual és molt rellevant: la llengua del país. Com acabo de palesar, Candel no ha nascut a

Catalunya i no ha après de parlar català (almenys, en aquell moment de la seva vida). En canvi:

Aquests nous catalans parlen català, el van aprendre sense adonar-se'n. Molts el parlen de manera natural i quotidiana, perquè sí, i altres per afany de sentir-se catalans de debò. Quan enraonen amb els pares parlen en castellà. Quan formaran una nova llar, hi imperarà el català, gairebé segur. Desconcertant, oi? (Candel, [1964]: 36).

He de reconèixer que no sé copsar quin és l'element desconcertant d'aquest paràgraf: si el fet d'aprendre d'una llengua que no és la dels pares?; si la necessitat de parlar una llengua que serveix per millorar la integració a una comunitat?; o, finalment, si la possibilitat de parlar una llengua amb els pares i una altra amb els fills?

En qualsevol cas, cal subratllar el paper primordial de la llengua en la formació d'aquests nous catalans. El problema és, llavors, com s'ho fa la terra per inocular aquest saber en els seus nous fills?

La manca de respostes palesa que l'elecció del concepte terra esdevé inevitablement problemàtica, perquè el terme amaga la dimensió social de les relacions humanes. Si la pertinença a un lloc depèn del fet d'haver-hi nascut, ens trobem amb dos tipus de problemes insolubles: d'una banda, els immigrants no poden formar part de la societat per la seva condició forana, i no hi ha cap iniciativa social que pugui salvar aquest entrebanc; de l'altra, els fills dels immigrants passen a formar part de la societat de manera natural, i no cal, per tant, atendre els processos socials mitjançant els quals aquests fills s'hi integren. Potser, per aquest motiu, a Candel li produeix desconcert el fet de fixar-se en els canvis sociolingüístics dels fills dels immigrants. Al capdavant, aquells "nous catalans" van aprendre català "sense adonar-se'n".

§

No obstant això, aquesta crítica es podria relativitzar en funció del moment sociohistòric en què Candel va fer aquestes reflexions. Com he indicat anteriorment, deu anys abans de la publicació d'*Els altres catalans*, Vicens Vives va publicar *Notícia de Catalunya*. Aquest llibre havia de portar per títol *Nosaltres, els catalans*, però la censura franquista ho va prohibir. Conseqüentment, la solució va ser passar d'una comprensió social de la realitat a una representació territorial, per bé que Vicens Vives va concedir un pes molt important al factor cronològic. En aquest sentit, podríem pensar que Candel, per tal de evitar el mateix problema, va preferir utilitzar el concepte de terra en lloc del de poble.

Aquesta matisació podria ser versemblant si no fos per la tendència a inserir constantment el

concepte de terra en un marc metafòric profundament botànic. En el fragment següent, hi trobem la imatge de l'arrelament clarament exposada:

Aquests fills de no-catalans han arrelat en aquesta terra no-dels-seus-avis. Hi arrelaran per sempre. N'absorbeixen la saba i hi deixaran la llavor. L'han d'estimar per força. Cal admetre'ls per força. Diuen: "Sóc català..." i se n'omplen la boca (Candel, [1964]: 37-38).

No deixa de ser curiós que una persona hagi d'arrelar "per sempre" en un lloc, quan segurament encara té present el record familiar de la migració. En qualsevol cas, "aquesta gent [que] no s'adona de la seva aclimatació" (Candel, [1964]: 38) és la que treballa la terra:

En aquest immens afluir de gent de tot Espanya a Barcelona, i, per tant, a Catalunya, a buscar el seu *modus vivendi*, són aquesta gent humil, "els altres catalans", els qui mereixen més respecte. No li lleven res, a Catalunya, la reguen amb la seva suor. Això és engrandir-la. La terra és per a llaurar-la, per a construir-hi, per a edificar-hi. Ells ho fan (Candel, [1964]: 38).

En definitiva, l'article germinal de Candel presenta diversos problemes.

En primer lloc, del seu contingut es dedueix una clau dicotòmica: la pertinença a un poble pot ser reconeguda o bé en funció del llinatge, o bé en funció del lloc de naixement. L'assagista, arran del seny menyspreu per la idea de raça, aposta per la segona opció, i crea al seu voltant un entorn metafòric de caràcter botànic fonamentat en el principi d'arrelament a la terra.

Amb tot, aquesta metàfora planteja alguns inconvenients: per exemple, dificulta el reconeixement dels processos d'adaptació social, com ara l'aprenentatge dels codis socials, ja que la imatge que els embolcalla els naturalitza.

Segonament, la presència de la dicotomia fa pensar que, a banda de l'aposta concreta de Candel, en el seu esquema mental els pobles són entitats discretes i diferenciades, la homogeneïtat de les quals no es discuteix. I, per tant, l'immigrant és sempre un fenomen estrany a aquesta realitat cohesionada.

Finalment, cal demostrar la congruència entre els dos punt anteriors: és a dir, és necessari trobar una tradició en la qual inserir les idees principals de l'article embrionari de Candel.

IV. Arrels romàntiques

La tradició romàntica, que estableix una relació substantiva entre un poble, una terra, i una llengua, sembla marcar el camí més fàcil i directe cap a una identificació del marc mental que estic cercant. Amb tot, per tal d'assegurar la versemblança d'aquesta elecció, provaré d'establir una doble correspondència.

Així doncs, a continuació provaré d'establir una filiació ideològica entre el pensament de Candel i els conceptes fonamentals del romanticisme a través de dues vies diferents, però que, com es veurà, s'intersequen: la filosofia cultural de Herder, d'una banda, i la geopolítica de Ratzel, de l'altra.

Altrament, cal comprovar si la tesi bàsica de Candel, és a dir, la catalanitat dels immigrants per dret de naixement, es fa ressò de la tradició catalanista romàntica, i si és així, fóra bo determinar el camí biogràfic a través del qual Candel ha entrat en contacte amb aquesta.

§

La figura de Johann Gottfried Herder (1744-1803) sorgeix en la controvèrsia contra els ideals il·lustrats, i molt especialment, contra la idea de cosmopolitisme i contra la universalització dels valors. Com es veurà a continuació, els rivals de Herder són, d'una banda, la cultura francesa, entesa com a instància que colonitza el món europeu (especialment l'entorn alemany), i el valor abstracte d'un amor que s'adreça a la humanitat d'una manera genèrica.

En aquest darrer aspecte, Herder és molt sensible al fet que l'amor a l'universal pot representar la dissolució de l'amor, ja que aquest, segons el filòsof alemany, ha d'anar adreçat a algú en concret, ja sigui aquest algú una persona, ja sigui una comunitat. Si es tenen en compte aquests aclariments, pot ser més fàcil entendre el següent fragment de Lluís Sala i Molins, el qual

presenta Herder al pròleg que obre *Encara una filosofia de la història*:

Herder no vol un mundialisme ni un amor de la humanitat cal·ligrafat de bell nou sobre el deix esborrat d'allò que fa que una nació sigui una nació i que la fa inconfusible amb la del costat. Vol individus. Vol nacions. Vol especificitats culturals... (Herder, 1983: 26-27).

Per tal de complementar aquest petit retrat, l'obra de Isaiah Berlin em fornirà de més materials força interessants. Berlin, no cal dir-ho, és un grans dels pensadors polítics del segle XX, i va dedicar diversos estudis a l'obra de Herder. Els fragments que reproduiré a continuació procedeixen del llibre *Vico y Herder. Dos estudios en la historia de las ideas*. En aquesta obra, Berlin insereix el pensament herderià i la seva defensa de la diversitat cultural dins d'una tradició que s'inicia en Montesquieu:

Así también, la idea de que la diversidad de civilizaciones está en gran parte determinada por diferencias en los factores físicos y geográficos –conocidos bajo el rótulo general de “climas”– se había convertido en un tópico a partir de Montesquieu (Berlin, 2000: 194).

Així doncs, Herder relaciona, com va fer Montesquieu, les particularitats nacionals amb els factors geogràfics, és a dir, amb la presència d'una determinada forma territorial. En aquest sentit, és molt interessant la següent reflexió de Berlin:

Herder estaba fascinado por el hecho de que los judíos hubieran logrado sobrevivir. Los contempló como el mejor ejemplo de un *Volk* con su propio carácter distintivo. (...) *Suelo, lenguaje común, tradición, sentido de parentesco*, derecho común libremente aceptado como un “convenio”; todos estos *factores entrettejidos*, junto con el vínculo creado por sus escritos sagrados, permitieron a los judíos conservar su identidad en la dispersión, pero especialmente el hecho de que sus ojos siguieran mirando hacia su patria geográfica originaria (Berlin, 2000: 207). [El subratllat és meu].

No puc tractar aquí un tema tant complex com el que representa el poble jueu. Només vull apuntar que en l'obra de Candel, no són poques les referències al judaisme o les comparacions entre el poble català i el poble jueu. Per exemple, en relació als exiliats a causa de la Guerra Civil comenta:

Parts dels refugiats republicans van passar de França a Mèxic, i allà es van establir provisionalment, amb una provisionalitat definitiva, podríem dir, i van fundar-hi llur colònia catalana, i no van haver d'aprendre l'idioma del nou país perquè el castellà ja era i havia estat també llur idioma; i si en el castellà que gastaven allà se'ls enganxa el deix mexicà, en canvi conservaren el català pur i com a

l'origen, mateix [sic] que els jueus el Talmud (Candel, 1973: 21-22).

Tampoc no cal insistir ara en la forta relació que Catalunya, a través dels governs de Convergència i Unió, ha tingut amb l'Estat d'Israel, ni en les visites de Jordi Pujol als quibuts. Només aportaré el següent fragment, de l'article "Immigració i urbanisme", que Pujol va escriure l'any 1958, perquè és un primer indicatiu del món simbòlic que comparteixen el polític i l'assagista:

I ja que parlem d'integració i de no integració, tal vegada serà oportú que ens referim a l'exemple del *ghettos* jueus. La raó per la qual els *ghettos* eren molt tancats –fins i tot, a vegades, n'era difícil l'accés– no tenia el seu origen en el que podríem anomenar les concepcions urbanístiques de l'època sinó en el Talmud, és a dir, en el concepte que tenen els jueus del món i de la societat. Si, en canvi, avui els urbanistes d'Israel construeixen centres comercials, recreatius i culturals en punts equidistants de nuclis homogenis de jueus nordafricans, de iemenites, de sefardites búlgars i d'askenazis polonesos tampoc no és per una imperiosa motivació urbanística, sinó perquè l'Estat d'Israel aspira a superar definitivament les fisures que la Diàspora ha produït en el cos del poble jueu. En un cas i en l'altre ha existit una decisió a nivell polític: primer va ser "volem evitar que ens assimilïn"; recentment ha estat "volem que les noves generacions formin un poble unit" (Pujol, 1976: 98).

En aquest context, només vull destacar la insistència en el fet que una nació presenta uns determinats trets o marcadors diferencials, entre els quals destaca la relació amb el territori, atès que la pervivència del poble depèn de la possessió d'aquest espai geogràfic (malgrat que en el cas jueu fos, en el segle XIX, en un sentit imaginari).

§

Amb aquest bagatge serà més enriquidora la lectura de dos fragments de Herder que pertanyen a l'obra que he esmentat anteriorment, *Encara una filosofia de la història*.

Cal contextualitzar aquests textos dins d'una discussió sobre de quina manera aconseguirà la humanitat arribar a la felicitat, i sobre quina pot ser la nació més feliç del món. Si bé no és fàcil seguir la línia argumental, ja que l'escriptura no és sempre el mitjà més idoni per reflectir la ironia, és molt interessant copsar la manera en què Herder s'enfronta a uns dels representats més conspicus de la Il·lustració, David Hume, per tal de mostrar les seves febleses, bo i donant la volta a les preteses virtuts il·lustrades:

Que n'era, de miserable, l'època en la qual hi havia nacions i caràcter nacionals! Quin odi recíproc!

Quina animadversió envers els estrangers! (...) Quina dependència del terròs en el qual hem nascut i en el qual hem de podrir-nos! (...) Entre nosaltres, lloat sia Déu!, s'han evaporat tots els caràcters nacionals! Estimem tots els homes o més aviat cap de nosaltres no necessita d'estimar els altres. Ens tractem i tots som enterament iguals: ben educats, cortesos, feliços! Sens dubte, no tenim cap pàtria, no tenim persones que puguem anomenar "els nostres" i per les quals visquem. Tanmateix, som amics de la humanitat i ciutadans del món. Ara ja tots aquells qui regeixen Europa parlen francès i aviat tots nosaltres parlarem també aquesta llengua! I aleshores vindrà la felicitat! (Herder, 1983: 116).

Vull cridar l'atenció, abans de continuar, sobre un aspecte concret. Com ja he anticipat anteriorment, el text estableix la dissolució de la fraternitat en nom d'una universalització de l'amistat que fa que no puguem reconèixer cap amic particular, de tal manera que "cap de nosaltres no necessita d'estimar els altres". Aquesta idea enllaça amb la desaparició de la possibilitat d'identificar un grup al qual anomenar "els nostres", ja que l'individu només forma part del conjunt de la humanitat.

Tots aquest conceptes poden ser molt necessaris per tal d'establir, en un altre treball, una controvèrsia en relació a la formació dels grups ètnics i a la seva dinàmica, i també en relació a la discussió entre cosmopolitisme i particularisme, ja que d'aquests elements depèn la configuració d'unes relacions tenses entre comunitats veïnes, o, dins d'una mateixa societat, d'un entorn d'hostilitat envers els immigrants.

A més a més, la configuració retòrica i política d'aquest *nosaltres* és també molt problemàtica, ja que pressuposa l'exercici discursiu i efectiu d'un poder que, malgrat totes les prevencions possibles, pot convertir-se en una amenaça per a *ells*. Josep-Anton Fernández explica molt encertadament aquestes dificultats, tot establint el problema moral que acompanya la culminació nacional de Catalunya:

El repte ètic que tenim al davant, el problema que ens planteja l'assoliment d'aquest nou nivell d'existència legítima, no és pas petit: ¿com universalitzar el nostre punt de vista sense que es converteixi en un punt de vista dominant? (Fernández, 2008: 369).

Amb tot, ara mateix el més important és establir que, segons Herder, la particularitat nacional està associada al reconeixement d'una manera de ser que està lligada al territori, al "terròs en el qual hem nascut i en el qual hem de podrir-nos". Aquesta afirmació adquireix més rellevància en el següent fragment, en què, com havia avançat, Herder discuteix amb convicció sobre quina és la nació més feliç del món, i sobre quins són els fonaments de la seva felicitat:

El prejudici és bo al seu temps, car fa feliç. Impulsa els pobles a llur punt central, els consolida en llur procedència, els fa més florents pel que fa a llur caràcter específic, més ardents i per tant també més feliços pel que fa a llurs tendències i a llurs objectius. La nació més ignorant, la més plena de prejudicis, és sovint des d'aquest punt de vista la primera: l'època de les excursions deleroses fora del país i dels viatges esperançats a l'estranger és ja una malaltia, una ventositat, una plenitud insana, un pressentiment de mort! (Herder, 1983: 70).

És interessant assenyalar, en aquest fragment, que la necessitat de consolidar el caràcter nacional força els pobles a insistir en "llur procedència", la qual cosa vol dir, en un sentit ampli, refermar i reivindicar el seu passat geogràfic i temporal, llur lloc d'origen i llur passat.

Significativament, el text presenta com un error històric, com un crim etnològic i com una estúpida política viatjar més enllà de les fronteres de la comunitat, és a dir, migrar.

§

El geògraf Friedrich Ratzel (1844-1904) va relacionar el concepte de terra i d'història amb la filosofia de Herder. En aquest llarg fragment es fa palesa aquesta conjunció:

El *territorio*, por el hecho mismo de que ofrece un punto de referencia fijo en medio de los incesantes cambios de las manifestaciones vitales, *tiene ya, en sí y por sí, algo de general*. Este es el motivo por el cual los filósofos han reconocido antes, mejor que los historiadores propiamente dichos, la función el territorio en la historia. Montesquieu y Herder no se proponían resolver problemas sociológicos o geográficos cuando se preocuparon de estudiar las relaciones de los pueblos y de los Estados con sus respectivos territorios; pero, para comprender el papel del hombre y su destino, sentían la necesidad de representárselo sobre ese suelo que sirve de teatro a su actividad y que, de acuerdo con Herder y Ritter, ha sido creado para él, a fin de permitirle desarrollarse en él en conformidad con los planes del Creador" (Ratzel, 1982: 202-203).

Ratzel hi confirma, doncs, les pretensions herderianes: el territori ha estat creat per a una comunitat concreta; dit altrament, el destí i la supervivència d'una comunitat van associats a la conservació de la seva terra.

En aquest context, m'agradaria subratllar que aquest marc referencial es proposa oblidar, a la manera de Renan, que, en primer lloc, diferents cultures o societats han ocupat un mateix territori en diferents moments històrics; segonament, que el territori canvia radicalment en funció de les necessitats socials i del desenvolupament tecnològic, com ho demostra la dessecació dels pantans, el descobriment de petroli, o el desenvolupament de la indústria turística; i, finalment, que, tal

vegada és difícil establir una relació de continuïtat temporal entre societats que reclamen la seva identitat al llarg del temps, és a dir, que, fins a un cert punt, pot ser complicat trobar semblances entre la França medieval i la França contemporània.

Amb tot, ara mateix és més important observar quina és la relació que s'estableix entre l'individu i el territori en el pensament de Ratzel, quan aquest constata que la seva interpretació posa en dubte la rellevància d'un element tant preuat com la llibertat:

En esta poderosa acción de la tierra, que se manifiesta a través de las fases de la historia al igual que en todas las esferas de la vida actual, hay algo misterioso que no puede dejar de producir cierta angustia espiritual; porque la aparente libertad del hombre parece aniquilada. *Vemos, en efecto, en la tierra el origen de la servidumbre*. El territorio, siempre el mismo y siempre situado en el mismo lugar del espacio, sirve de soporte rígido a los humores, a las volubles aspiraciones de los hombres, cuando se les ocurre olvidar este sustrato les hace sentir su autoridad y les recuerda, mediante serias advertencias, que toda la vida del Estado tiene sus raíces en la tierra. Regula los destinos de los pueblos con ciega brutalidad. Un pueblo tiene que vivir sobre el territorio que le ha tocado en suerte, tiene que morir en él, tiene que soportar su ley (Ratzel, 1982: 202). [El subratllat és meu].

§

Abans citava un fragment de l'article de Candel en què feia referència a aquests fills de no catalans que havien nascut a Catalunya, i dels quals s'havia de reconèixer la seva catalanitat. Poc després, el nostre autor, en un context d'un caràcter extremament romàntic i antiliberal, afirma:

Tota aquesta gent no s'adona de la seva aclimatació. "Són" catalans fins a cert punt. "No" són catalans, també fins a cert punt. No és un qüestió d'honor ni de principis. Ho són i no ho són sense adonar-se'n. Es van fusionant amb els seus germans, que, considerant-se legítims, de vegades els miren de reüll. No tingueu por, que de tot això no en sortirà pas una Catalunya híbrida o succedània. *La terra mana, i els homes ens hi humiliem*. El món evoluciona. Però canviem de disc, que ens estem embarcant (Candel, [1964]: 38) [El subratllat és meu].

El paral·lelisme entre els dos textos és evident: els individus són serfs d'una terra que els allesta i els configura.

No obstant això, no he volgut subratllar aquesta coincidència finalitzant la citació en la frase cabdal, per no ser acusat de fer una referència incompleta i interessada. Encara que també he actuat d'aquesta manera per evidenciar un factor evident en el mètode assagístic de Candel, i que Najat El Hachmi considera la seva gran aportació: l'aposta pel matís.

Els textos de Candel no acostumen a ser definitius; és a dir, no es clouen normalment amb afirmacions categòriques. Allà on hi pot semblar que apareix una conclusió definitiva, el text apunta tot seguit cap a una realitat que la pot qüestionar parcialment. Aquesta manera de raonar la podem copsar en la primera part del text, on s'afirma que aquest fills de no catalans són i no són catalans alhora.

Aquesta indefinició es reafirma en la contraposició, encara que només sigui a nivell formal, entre la frase que he subratllat (“la terra mana i els homes ens hi humiliem”) i la següent (“el món evoluciona”). Així doncs, la invariabilitat del substrat territorial, defensada, com he mostrat, per Herder i Ratzel, va seguida d'una sentència molt vaga, que parla d'uns hipotètics canvis en una entitat gens definida.

En aquest context, l'únic que puc fer, des d'un punt de vista interpretatiu, és relligar aquesta sentència extemporània amb els elements anteriors, per tal de concloure el següent: els fills dels no catalans, gràcies al pas del temps (el món canvia), s'aclimaten a la terra que els ha vist néixer (amb independència de la seva voluntat o de la seva llibertat, fins i tot de la seva consciència), perquè al capdavall, la terra imposa els seus principis per sobre de la voluntat humana. I, consegüentment, aquesta aclimatació converteix els fills els nouvinguts en part indestruable d'un poble que també s'ha humiliat davant de les imposicions del medi.

§

En resum, crec que he aconseguit confirmar l'arrel romàntica de l'article embrionari de Candel. En efecte, la coincidència establerta entre el pensament de Herder i de Ratzel, d'una banda, i la tesi principal de Candel, de l'altra, demostra llur inclusió en un mateix marc mental.

Com ja he indicat, aquest marc estableix que els grups humans són homogenis en funció d'uns valors comuns: el territori, la tradició, la llengua i el parentiu. Ara bé, la combinació d'aquests valors pot donar un to específic als discursos que s'inscriuen en aquesta tradició: la sobredimensió del parentiu pot comportar un biaix perillósament racial; en el cas de Candel, en canvi, el valor més important és la terra, i això li permet defensar la naturalització dels fills dels immigrants; altrament, l'adhesió als valors de la tradició i de la llengua pot provocar fàcilment una gir culturalista del discurs.

En la glosa “La defensa”, del 18 d'agost de l'any 1909, Eugeni d'Ors exclamava: “Pas lliure a les idees! Selecció entre els homes” (d'Ors, 2001: 575). En aquest sentit, he establert la filiació filosòfica que fa derivar les idees més pregoneres de Candel d'una matriu romàntica, en què la filosofia ha fertilitzat la geografia. Amb tot, també pot ser interessant mostrar com aquesta convicció, segons la qual la terra té el poder de determinar les característiques dels pobles i

d'afaiçonar els individus, arriba biogràficament a Candel. Així doncs, provaré de demostrar que el tarannà romàntic de les tesis de Candel depèn, des d'un punt de vista vital, de la tradició historiogràfica catalana, i més concretament de l'historiador Ferran Soldevila (1894-1971).

§

Algunes obres de Candel pertanyen de ple dret al gènere autobiogràfic, com ara *Memorias de un charnego en el senado* (1979) o *Les meves escoles* (1997). També en totes les seves novel·les és molt important l'element autobiogràfic. Així doncs, no és estrany que els assaigs continguin referències a la seva vida.

En efecte, les anècdotes pròpies i alienes serveixen per il·lustrar el fil argumental d'*Els altres catalans*. Per exemple, en aquesta obra, Candel ens parla de la seva experiència a les escoles de la Generalitat durant el període republicà. A banda dels bons records que aquells temps susciten a l'assagista, aquest fa referència al bells llibres que van acompanyar la seva instrucció primària. Entre aquests llibres, hi destaca *Història de Catalunya*, de Ferran Soldevila.

Jo he anat a escoles on, tot i que l'idioma oficial d'ensenyament era el castellà –cosa, a més, plausible, a les latituds on vivíem–, s'ensenyava català unes quantes vegades la setmana. En aquestes escoles de l'Ajuntament, els fills dels immigrants entraven en contacte per primera vegada amb un nou idioma –l'idioma de la terra que els acollia– mitjançant uns llibres sàviament planejats i exquisidament editats. Aquestes llibres, entre altres, eren: *Les plantes, els animals, els elements; La mar, la plana, la muntanya; Els pobles, les ciutats, els homes...* (...) D'altres llibres de lectura eren *El llibre de les bèsties*, del beatífic Ramon Llull, una *Història de Catalunya*, de Ferran Soldevila, il·lustrada per Josep Vinyals. Com ja hem dit, eren uns llibres excel·lentment relligats i impresos, amens, fets amb amor, pensant contínuament en l'infant al qual anaven adreçats (Candel, [1964]: 121-122).

L'any 1968, Ferran Soldevila va publicar *Què cal saber de Catalunya*, i l'obra va ser reeditada, conjuntament per Club Editor i Kapel, el 1984. El primer capítol d'aquest llibre porta per títol “Què cal saber de la terra catalana”, i comença així:

Parlant de la funció històrica de la terra, hem escrit en el nostre *Manual d'història de Catalunya*: “La terra és la base de l'edifici on s'assenta la vida d'un poble; n'és l'element més estable i permanent. Les seves gèneres neixen, viuen i moren damunt d'ella. Passen. Però ella resta, per rebre i nodrir les noves generacions, per afaiçonar-les i formar-les, per donar-los una de les condicions primeres de la seva comunitat i de la seva solidaritat: haver nascut en el mateix indret del món. *La seva força és tan*

vigorosa, que fins i tot les gents que hi arriben, provinents d'altres terres, acaben per ésser-ne influïdes i adaptades, a vegades a desgrat d'elles mateixes; no cal dir els seus descendents, que ja no hi són estrany, ans en són fills” (Soldevila, 1984: 5). [El subratllat és meu, excepte en la primera frase].

En definitiva, aquest text demostra que el pensament historiogràfic de Soldevila pertany al marc referencial romanticisme, atès que estableix, a banda d'altres valors intrínsecs, una relació indissoluble entre el poble i el seu territori.

Altrament, d'una manera indirecta he mostrat que el començament dels manuals d'història que es van fer servir en les escoles de la Generalitat abans del daltabaix de l'any 36, insistien en la naturalització dels fills dels immigrants. Així doncs, aquests textos, que van formar part de la biografia intel·lectual de Candel, defensaven, als anys trenta del segle XX, les mateixes idees que van nodrir inequívocament les tesis que l'assagista va presentar en el seu article de l'any 1958.

V. La veu

El pensament historiogràfic català dels anys trenta subratllava la importància fonamental del territori en la configuració dels individus. Més concretament, Ferran Soldevila, testimoni de les immigracions de les primeres dècades del segle XX, havia afegit al seu projecte historiogràfic una idea cabdal del catalanisme integrador: els fills dels immigrants formen part de la comunitat per dret de naixement.

En efecte, si hem de donar la raó a Salvador Cardús, quan indica que Candel forma part d'un corrent de pensament del qual formen part Pere Coromines, Rafael Campalans i Jordi Pujol, (*Homenatge*: 1h. 1' 15''), llavors un pot incloure-hi també Ferran Soldevila, ja que aquest sosté igualment la catalanitat dels fills de la immigració.

Josep Termes, tot i ignorar el referent historiogràfic, anticipa la idea de Cardús a *La immigració a Catalunya i altres estudis d'història del nacionalisme català*. En aquesta obra, en què repassa, al darrer capítol, el discurs polític en relació al problema migratori, es recullen les següent paraules de Pere Coromines, aparegudes a *El Poble Català* el 7 de març de 1914:

Al costat dels 500.000 barcelonins, que són fills de la terra catalana, n'hi ha a la nostra ciutat 120.000 que han vingut de fora de Catalunya a fecundar el nostre país, fer-lo progressar. Hi ha qui voldria que això fossin dues ciutats enemigues, eternament separades per l'odi... *Barcelona és de tots els qui treballen per ella i l'estimen* (Termes, 1984: 140). [El subratllat és meu].

El vuit d'agost de 1931, Rafael Campalans va publicar l'article "La Pàtria", en què es pot llegir:

I per a nosaltres, la *pàtria catalana* vol dir sobretot el grup d'homes que viuen a Catalunya i tenen una voluntat col·lectiva de convivència i de progrés, vinguin de les terres que vinguin (...). Catalunya, per a nosaltres, és abans que tot i per damunt de tot aquest arborament espiritual del

nostre poble (...) que uneix en un mateix idealisme (...) als que són fills de Catalunya i els que han nascut en aquelles terres d'Espanya sotmeses encara a l'esclavatge del més infamant dels caciquismes (Termes, 1984: 144).

Significativament, l'epígraf cinquè de l'article és "La represa de la postguerra", i en aquesta part del seu treball Termes recull les aportacions de Jordi Pujol, així com la seva ben coneguda definició de la catalanitat, segons la qual "català és tot home que viu i treballa a Catalunya, i que amb el seu treball, amb el seu esforç, ajuda a fer Catalunya" (Termes, 1984: 155).

A més a més, l'historiador fa el següent elogi del polític:

Pujol, que havia començat a interessar-se pel tema el 1954 i a partir del 1957 s'hi havia dedicat de ple, el 1958 escriu *Per una doctrina d'integració i Immigració i integració* (els dos treball publicats en l'obra del mateix autor *La immigració, problema i esperança de Catalunya*, 1976). Realment, l'aportació de J. Pujol contribueix decididament a bandejar el mot assimilació, substituint-lo per integració, a fer prendre consciència en els ambients catòlics i catalanistes de la importància per a Catalunya del fenomen immigratori, i a crear un estil, una escola de pensament sobre el tema (Termes, 1984: 154).

En canvi, la figura de Candel i la seva obra de l'any 1964, *Els altres catalans*, que havien d'aparèixer necessàriament en aquest moment del repàs cronològic, reben un tractament menys afalagador:

Penso que el llibre de Candel és d'una gran importància, tot i que no és evidentment un estudi, ni tracta sistemàticament del tema, perquè parteix d'un punt de vista diferent que els autors anteriors. *És, de fet, l'única aportació al tema vista des de la immigració*. El seu caràcter testimonial i viscut li dóna força i compensa amb escreix la manca de sistema amb què el tema és tractat (Termes, 1984: 157). [El subratllat és meu].

Aquesta crítica intel·lectual es fonamenta en la percepció que l'obra de Candel només funciona com a caixa de ressonància de l'escola de pensament que havia creat Pujol. En efecte, el polític "va creure que tant en l'article com en el llibre de Candel trobava una resposta, un ressò, a les seves inquietuds, vista des de l'altre angle, el de la immigració" (Termes, 1984: 154).

§

Algunes de les idees que han aparegut gràcies a l'anàlisi de Josep Termes aniran reapareixent al

llarg del treball. Ara, però, no hi puc aprofundir en totes, perquè de moment cal destacar que, en els seus textos de finals dels anys cinquanta i principis del seixanta, Candel recull els elements d'una tradició catalanista, de caire historiogràfic i polític, que advoca per la integració dels immigrants i per la naturalització dels seus fills, en virtut de la força aglutinadora del territori. La següent citació n'és un altre exemple:

Aquests fills de no-catalans han arrelat en aquesta terra no-dels-seus-avis. Hi arrelaran per sempre. N'absorbeixen la saba i hi deixaran la llavor. L'han d'estimar per força. Cal admetre'ls per força. Diuen: "Sóc català..." i se n'omplen la boca (Candel, 1964: 37-38).

I la idea anirà reapareixent contínuament en els llibres següents. Així, a *Encara més sobre els altres catalans*, indica que el llibre primigeni tenia la intenció de suavitzar les tensions entre autòctons i immigrants:

...aventurant la teoria, més o menys acceptada, que l'immigrant admet i s'adapta a la terra on arrela definitivament, i que els seus fills –o els fills dels seus fills– seran ja, i apassionadament, fills genuïns d'aquesta terra, en el nostre cas, catalans concretament (Candel, 1973: 25). [El subratllat és meu].

Però, juntament amb la tesi defensada, en aquest fragment apareixen elements retòrics força reveladors. Candel representa la seva aportació com una novetat, ja que ha "aventurat" una teoria que aporta una nova idea, la qual, inesperadament, ha estat "més o menys acceptada".

En aquest sentit, també és molt significativa la forma en què Candel recorda l'adhesió que va provocar la seva aportació en *Els altres catalans vint anys després*. En aquest llibre, de l'any 1985, en un moment en què parla del seu article de l'any 1958, i no del llibre que, recordem, va ser publicat el 1964, diu:

I llavors vaig escriure un article que es deia "Los otros catalanes". Aquell número [de la revista *La Jirafa*] fou un èxit, i el meu article més, o el que més, o dels que més. Vaig rebre cartes, felicitacions, entusiasmes; tot, és curiós, de gent catalana. La meua tesi reclamant la catalanitat per als immigrants, el dret a un lloc al sol en el sòl de Catalunya, havia emocionat, entendrit, tingut eco i obert les portes d'un diàleg fratern cap a la comprensió (Candel, 1985: 20).

Ara bé, si comparem la versió dels fets de Candel amb la història del pensament català sobre la immigració que ofereix el relat de Termes, es produeix una altra paradoxa: una idea coneguda i debatuda al si del catalanisme durant la primera meitat del segle XX, quan reapareix defensada per

Candel a finals dels anys cinquanta es converteix en una revelació. En realitat, l'extraordinari èxit comercial del seu primer assaig ho confirma.

I no obstant això, cal fer-se la pregunta següent: si la tesi que defensa la integració dels immigrants espanyols i la catalanització dels seus fills ja era present al debat catalanista, tant en l'àmbit polític com en l'historiogràfic, com a mínim des de l'any 1914, per què sona tan inesperada quan la veu immigrada de Candel la fa explícita al seu article "Los otros catalanes" de l'any 1958, i per què converteix *Els altres catalans* en el best-seller de l'any 1964?

VI. Creixença

Aquesta pregunta, la resposta de la qual ja ha anticipat parcialment Josep Termes, romandrà, però, necessàriament en segon terme, perquè cal estudiar abans l'evolució orgànica de les idees de Candel.

En aquest sentit, doncs, he d'insistir en el fet que el pensament historiogràfic de caràcter romàntic és el que permet consolidar en Candel aquesta insistència en el territori com a marc immutable que garanteix, gràcies a la força de la metàfora botànica, l'arrelament d'aquells que, malgrat el seu origen estranger, han nascut aquí

La tesi està tan fortament interioritzada que, en *Els altres catalans*, hi ha un capítol titulat així: "La terra mana".

En aquest, l'autor tornar a insistir en el fet que "l'home s'aclimata, ja ho hem dit, mentre que la terra segueix impertorbable" (Candel, [1964]: 50).

Més endavant, Candel diferencia entre l'esperit de conquesta del colonitzadors, i la voluntat d'integració de l'immigrant pobre. Aquesta distinció és important perquè les simpaties de Candel no es focalitzen sobre els funcionaris que el règim franquista deriva cap a Catalunya, sinó vers la gent necessitada, que deixa el seu poble tot cercant un treball. En aquest context, Candel destaca què ha passat amb els immigrants murcians, els quals són utilitzats argumentalment com a indicatiu que ha de permetre entendre el que pot succeir amb les onades immigratòries posteriors a la Guerra Civil:

Aquells immigrants murcians no havien arribat a Catalunya com a colonitzadors. Tampoc, o molt feblement, com a invasors o conqueridors. En tot cas, una mica com a exploradors o peoners. (...) Faltava mà d'obra: es consideraven indispensables; tots eren paisans: els semblava que eren a casa; rebien uns insults –provocats o no, fruit d'una tibantor política o del que sigui, deixem-ho córrer–, i

es defensaven. (...). Avui dia, tots s'han integrat, i alguns, ultrapassant o sobrepujant aquesta integració, s'han tornat furibunds catalanistes. I això que els esdeveniments no van ajudar-hi; ben a l'inrevès. Però, si s'escau, ja l'estudiarem, aquest fenomen. Aquesta experiència pot demostrar o permetre d'esperar que amb els immigrants d'ara passarà el mateix o poc més o menys (Candel, [1964]: 50-51).

En un altre moment, recuperaré aquesta citació per estudiar la transformació de l'immigrant en "furibund catalanista", especialment perquè Candel no estudia el fenomen, malgrat la seva promesa. Com intentaré demostrar, dècada rere dècada, obra rere obra, mostra el seu astorament davant aquesta transformació, però no ofereix cap marc interpretatiu.

De moment, serà prudent subratllar només que Candel havia afegit a la tesi principal una exhortació que el catalanisme integrador va fer seva. Catalunya no es podia permetre rebutjar els immigrants; havia d'evitar, per tant, qualsevol mostra d'animadversió:

I l'home acaba estimant la terra on viu, sobretot –fixem-nos-hi bé, perquè això és molt important–, si aquesta terra no li és hostil; i és aquesta generositat la que, al capdavant, el venç i se'l fa seu (Candel, [1964]: 50).

Fóra bo, tot comparant tots dos textos, analitzar-hi per què la conversió de l'immigrant en catalanista es produeix, en la primera citació, malgrat les mostres de rebuig, quan a la segona es presenta l'absència d'hostilitat com a condició *sine qua non* de la integració. Però, de moment, m'he de conformar a verificar que el territori, sinó és hostil al nouvingut, acaba integrant-lo en la seva dinàmica sociohistòrica. I el que és més important: aquesta no és només un afirmació teòrica, sinó un fet històricament constatat. Els immigrants murcians dels anys vint en són un exemple.

§

En *Els altres catalans*, Candel no hi fa un treball acadèmic, i no es preocupa gaire per establir un diàleg teòric amb altres pensadors. Per aquest motiu, és rellevant que els pocs punts de discussió que genera el text es focalitzin en la figura de Josep Anton Vandellós.

Tanmateix, aquest no és un fet estrany, perquè el demògraf representa una branca del catalanisme allunyada precisament dels principis de Campalans i de Soldevila. En efecte, Vandellós no reconeix la catalanitat dels fills dels immigrants, sinó que defensa una catalanitat derivada de la relació genealògica o genètica. En aquest context, no pot sobtar la referència als "veritables catalans", ni que Vandellós es preocupés d'inserir-hi, a *La immigració a Catalunya*, referències

científiques al voltant de les lleis de Mendel o de l'herència dels caràcters adquirits (Vandellós, 1935: 101-147).

És a dir, Vandellós representa un catalanisme que s'inspira en uns marcadors que es transmeten, i que, per tant, s'hereten. Cal recordar que, mitjançant Berlin, havia determinat quatre factors d'identificació nacional: la terra, la llengua, la tradició i el parentiu. El nacionalisme vertical de Vandellós subratlla, com he indicat, els valors transmesos genealògicament, i, per tant, es contraposa al nacionalisme horitzontal de Campalans i de Soldevila, que sostenen el valor primordial del territori.

En aquest sentit, el demògraf havia estudiat, a *Catalunya, poble decadent*, llibre publicat també l'any 1935, el descens de la natalitat catalana i la seva relació amb l'augment immigratori, i havia fet la projecció estadística, amb l'any 2000 a l'horitzó (Vandellós, 1985: 57), d'una Catalunya sense catalans, o, com a mínim d'una Catalunya on els catalans formessin un grup minoritari: "...podria donar-se el cas, en el futur no massa llunyà, que Catalunya fos més important que avui però que els veritables catalans fossin dins d'ella una minoria" (Vandellós, 1985: 55).

Per lluitar contra els arguments de Vandellós, a més de recórrer a l'experiència murciana, Candel utilitza un altre recurs molt efectiu: la Catalunya distòpica de l'any 2000, que Vandellós havia imaginat l'any 1935, s'ha anticipat quaranta anys, tal i com ho demostra la realitat del suburbi als anys seixanta: "[a]quests barris [suburbials] ja es troben en ple panorama de la Catalunya de l'hipotètic any 2000 i fins i tot del 2040" (Candel, [1964]: 52).

Així doncs, Candel planteja que no es pot aplaçar per més temps el canvi de paradigma. Les supuracions suburbials reclamen una determinació clara, però que costa d'assumir: "el que passa és que no acabem de decidir-nos a anomenar catalans els qui han nascut aquí de pares de fora" (Candel, [1964]: 52).

No deixa de ser significatiu que, al segle XXI, Josep Anton Fernández, tot criticant el projecte de normalització pujolista, faci la mateixa crítica:

La catalanització es percep, doncs, com una amenaça de doble subordinació: social i cultural. I aquesta és, probablement, una qüestió clau per entendre determinats rebuigs de la llengua: ¿per què algú que està en posició socialment dominada hauria d'acceptar sense resistències l'obligació d'adoptar una llengua els parlants de la qual estan en posició subordinada? Això és precisament cert quan la política lingüística no ve legitimada per un discurs que posi l'èmfasi en la creació d'igualtat social i en el benestar identitari dels individus (*que a Catalunya passa, entre altres coses, per un reconeixement sense ambigüitats com a catalans dels descendents de la immigració espanyola*), sinó en un altre tipus de discurs centrat en els signes d'identitat del país, la cohesió social com a concepte abstracte i la "recuperació" del català (Fernández, 2008: 272). [El subratllat és meu].

Torno, però, a Candel per veure com, en aquest llarg fragment, intenta convèncer als defensors d'idees properes a Vandellós, fonamentades, diguem-ne, en el llinatge, de l'operativitat del seu raonament:

Sembla que hem quedat que, als reductes suburbials, el percentatge de catalans és baixíssim. I això no obstant, segueix essent Catalunya, allò? Són catalans els seus habitants?, preguntàvem. Seran catalans els seus habitants? Si fem cas de la teoria que la terra és la que fa els pobles haurem d'admetre que allò és Catalunya, qui ho dubta!, que allò és terra catalana, puix que cau dintre els seus límits. Ara bé, que els seus habitants siguin catalans, tot i la teoria exposada, ja són figures d'un altre paner. De moment ens quedem indecisos. Després diem que no, o que ens sembla que no; almenys, i al primer cop d'ull, és la impressió que ens fa; fins i tot després de rumiar-hi una mica encara podem seguir opinant que no. Però pel que fa a si "seran" catalans, pel que fa a aquesta pregunta, ja no podem seguir dient que no, ni tan sols de primera impressió. *Les criatures que neixin seran catalanes. Categòricament* (Candel, [1964]: 53). [El subratllat és meu].

Si abans havia defensat, juntament amb El Hachmi, que l'escriptura de Candel es caracteritza per les contínues matisacions, en aquest moment he de subratllar el caràcter categòric i performatiu de la darrera afirmació.

Consegüentment, el diagnòstic de Candel remarca de forma retòrica que Catalunya ha de fer front al problema immigratori alterant el principi d'identificació nacional, ja que l'esperança del país consisteix en acollir com a propis aquest fills que, malgrat l'origen extracatalà dels seus pares, han nascut a terres catalanes.

En aquest context, l'aparició de Vandellós en el desenvolupament argumental es justifica en el seu paper de personatge antagonista, de tal manera que permet escenificar clarament l'enfrontament entre dues maneres d'entendre la catalanitat: una vertical i genealògica, defensa per Vandellós, i una altra horitzontal i geogràfica, defensada per Candel.

§

Als anys vuitanta, Candel encara insistia en la seva tesi. A *Els altres catalans vint anys després*, hi ha un interessantíssim capítol titulat "Defineix, què és ser català?". En aquest moment, d'aquest text em fixo només en la polèmica que es genera al voltant de la definició de la catalanitat, ja que Candel es mostra disconforme amb la cèlebre definició de Jordi Pujol.

L'assagista ho resumeix d'aquesta manera:

Des de fa temps que s'ha sentit la necessitat d'identificar i definir qui és català i què és ser català. (...). La cosa començà amb allò de català és tot aquell qui viu i treballa a Catalunya. No hi faltaren bromes i cargolaments.

És difícil definir amb precisió matemàtica. Per la qual cosa, allò de viure i treballar a Catalunya s'amplià. Era català qui vivia i treballava a Catalunya i a més tenia voluntat de ser-ne (Candel, 1985: 229).

Davant d'aquesta proposta de Pujol, al voltant de la qual s'ha configurat tota la política de normalització, Candel ofereix una matisació:

A mi, la definició m'hauria agradat redactada així: és català tothom qui és a Catalunya. I prou. Quan siguem una nació-Estat succeirà d'aquesta manera. I aquí el "ser" no adquireix segones intencions reivindicatives o testimoniales, sinó que es refereix simplement a l'espai físic que ocupes a Catalunya, i que no ocupes en cap altre lloc (Candel, 1985: 230). [El subratllat és meu].

A un lector que ha viscut el Tricentenari, per força li ha de cridar l'atenció aquesta referència a la futura independència de Catalunya. No puc ignorar que s'ha articulat una forta discussió en relació a l'adhesió, o no, de Candel al sobiranisme català. Això, però, són figures d'un altre paner. (Vegeu, per exemple, l'article de Jordi Gràcia "Alta propaganda", publicat a *El País*, el 22 de febrer de 2014, en resposta a les intervencions ja esmentades de Sobrequés, de Pujol i de Cardús a l'acte commemoratiu celebrat pocs dies abans).

Amb tot, voldria destacar dues coses: d'una banda, l'ús de la forma verbal condicional, amb valor de passat perfet, en un moment en què la posició inicial de Candel havia fet un tomb culturalista que analitzaré més endavant; de l'altra, que la fixació teòrica de Candel sembla tan arrelada que fins i tot s'enganya en relació a la voluntat integradora dels Estat-nacions territorialitzats.

En realitat, el simple fet de trobar-s'hi dins, no fa que l'Estat reconegui a cap individu nouvingut els mateixos drets que als súbdits naturalitzats. I crec que fins i tot els immigrants que se salten les fronteres tenen aquesta certesa, de tal manera que la rebuda que se'ls ofereix, un cop ho han aconseguit, només confirma els seus temors.

A banda, però, d'aquestes puntualitzacions, el més important és reconèixer la persistència en Candel d'aquesta idea vinculada al territori: el territori defineix la naturalesa política de l'individu. Tant és així, que en un fragment molt emotiu, Candel relliga aquesta idea amb la biografia familiar:

Vaig venir de petit a Catalunya. Més que "venir", m'hi "van portar". Primer arribà el meu pare; més tard la meva mare i jo. Una meva germana, que moriria als divuit anys, ja va néixer aquí, fruit,

suposo, del retrobament joiós del meu pare i de la meva mare. Ara, mentre ho explico, observo que vaig tenir una germana “ja” catalana (Candel, 1985: 9).

§

La situació és, doncs, aquesta: als anys seixanta, arran de la seva experiència personal, Candel ha dibuixat un espai de discussió en què només apareix un representant del catalanisme, Josep Anton Vandellós, el qual defensa la catalanitat transmesa verticalment. En contra d'aquesta posició, Candel s'erigeix en el valedor d'un principi nacionalitzador horitzontal en funció del lloc de naixement.

No obstant això, aquest espai de discussió delimitat per Candel sembla ignorar que, al si del catalanisme, el debat s'havia iniciat a principis del segle XX. En efecte, Campalans i Soldevila defensaven una catalanitat en funció del lloc de naixement; en canvi, Vandellós era partidari d'una catalanitat fonamentada en la transmissió d'uns caràcters o d'uns valors, i es posicionà en favor d'un control de les persones immigrades, com ja havia fet Carles Sentís, en la mateixa època, i Eugeni d'Ors l'any 1909. En la glosa “La defensa”, ja esmentada anteriorment, d'Ors va escriure:

Cal que Barcelona assoleixi el dret a exigir, en les gents que entren i solen restar en ella, certes condicions fisiològiques, certes condicions ètiques, certes condicions de instrucció, potser i tot certes condicions econòmiques: un mínim de salut física, moral i social (d'Ors, 2001: 573)

Aquesta discussió, però, com moltes altres coses, va quedar silenciada per la Guerra Civil. Així doncs, a finals dels anys cinquanta i principis dels seixanta, Candel està reconstruint realment una controvèrsia aplaçada. I quan, arran de la publicació d'*Els altres catalans*, una part molt important del catalanisme, encapçalada per Jordi Pujol, li dona suport públicament, el partidaris del catalanisme genealògic hi reapareixen.

VII. Els adversaris

Després de la publicació d'*Els altres catalans*, Candel es va veure arrossegat a una dura polèmica. La tesi que converteix la terra en el factor definitiu del reconeixement polític, va ser fortament criticada per diversos intel·lectuals. A més a més, aquesta polèmica va ser molt agra perquè va tenir dos fronts: d'una banda, el marxisme, i de l'altre, el nacionalisme etnicista. Els representants màxims d'aquests dos bàndols van ser Antoni Jutglar i Manuel Cruells, respectivament.

A la següent obra de la sèrie, *Encara més sobre els altres catalans*, Candel fa constar tots els elements de la discussió, des de les crítiques dels seus adversaris fins a les seves pròpies rèpliques.

L'assagista discuteix separadament amb els seus adversaris: el capítol "Galgos o podencos" està dedicat a la polèmica amb Jutglar, mentre que "Els no catalans" està focalitzat sobre Manuel Cruells. Amb tot, la unitat de la controvèrsia es manifesta en la contigüitat dels capítols.

§

A "Galgos o podencos" Candel explica l'origen la seva polèmica amb el marxista Antoni Jutglar. Aquest va fer arribar a la revista *Cuadernos para el diálogo* un article en forma de carta oberta adreçada explícitament a Candel, en què criticava el rerefons teòric d'*Els altres catalans*. Des de la revista es van posar en contacte amb Candel, i aquest va escriure una rèplica. Tots dos textos van ser publicats conjuntament, la tardor de l'any 1964.

En aquest capítol, Candel reproduïx molt honestament el text de Jutglar, el qual va criticant o matisant mitjançant les anotacions a peu de pàgina, i després resumeix el contingut de la seva resposta.

Entre les moltes i interessants crítiques de Jutglar, hi vull destacar la que fa referència al tema que estic tractant: el territori com a marcador nacional. En aquest sentit, el pensador marxista escriu:

Más aún, ¿podrías explicarme científicamente y sin lirismos, en qué consiste la realidad de este “decisivo factor integrador” denominado “tierra” y que te lleva a escribir: “La tierra manda y nos humillamos a ella”? (Candel, 1973: 241).

A continuació, després de formular altres interrogants, suggereix el següent:

Interesan estas aclaraciones, ya que, según se entiendan estas y otras frases de tu obra, resultaría que Cataluña –que es fundamentalmente una realidad social– es un ser mágico, de resonancias misteriosas... (Candel, 1973: 241-242).

La resposta de Candel figura a peu de pàgina, i crec que s’ha de reconèixer que no fa més que embolicar la troca:

Jo volia dir que en el cas concret de Catalunya hi ha una manera difusa de ser, però amb un cert denominador comú que marca als qui hi van néixer: llur creença en la terra on van néixer; els de les altres regions espanyoles, els de la majoria, es queden només amb l’amor, però no en la fe (Candel, 1973: 241).

Evidentment, aquí sobreïx l’establiment d’un fet diferencial català. Però, el que cal destacar ara és que el mínim comú denominador que cohesiona els nascuts a Catalunya, independentment de la manera en què s’assumeix la catalanitat, es palesa des de la fe, és a dir, espiritualment:

I el fet de néixer a Catalunya, encara que els teus pares siguin forans, t’embolica en el seu esperit, en aquesta xarxa subtil però existent. Néixer un pam més enllà dels seus termes geogràfics t’aliena d’aquesta obsessió. Néixer fora de Catalunya, encara que sigui per poc temps –és a dir, fincar-se ací de petit– ja és prou per a no embolicar-te en aquesta subtileza (Candel, 1973: 241-242).

Des d’aquest punt de vista, català només ho pot ser qui ha nascut a Catalunya, amb independència de la seva formació, perquè l’esperit de la catalanitat l’embolcalla tendrament. En canvi, qui neix fora dels seus límits geogràfics, o qui hi ha arribat tard, no pot participar d’aquesta tendresa.

Aquesta idea, malgrat la seva feblesa conceptual, recorre la trajectòria vital dels textos de

Candel. L'any 1985, Candel encara es defensava de les urpades de Jutglar utilitzant arguments que podrien passar per falàcies *ad hominem*:

Jo vaig conjecturar –així ho insinuava a les pàgines del llibre ara citat [*Els altres catalans*]– un sentit tel·lúric i ancestral com a resposta a aquest fenomen, però gent estudiosa, docta i formal m'ha desmuntat sempre aquest sentit que no deixava de ser màgic, aquest nou realisme, que més tard inventaria la literatura perquè ni els esnobs ni els progress quedessin fora del misteri (Candel, 1985: 12).

Així les coses, la discussió amb Jutglar no tracta realment de la idoneïtat del marcador nacional concret. El mateix Jutglar no sap reconèixer la polèmica quan s'autorepresenta com a català “desde innúmeras generaciones” (Candel, 1973: 238), bo i assumint una catalanitat genealògica. Conseqüentment, el diàleg se situa fora del marc nacional, i no em serveix per entendre millor el paper que juga Candel dins del catalanisme, i la seva aposta per un nou paradigma nacional. En canvi, la crítica de Jutglar serveix per palesar que les tesis de Candel es ressenten d'una fragilitat conceptual evident.

En efecte, les rèpliques de Candel continuen sense tenir en compte la porositat del territori, com ja he fet notar abans a propòsit de les disputes territorials; tampoc no repensa com es produeix la integració del nouvingut malgrat haver nascut en un altre lloc; ni critica els supòsits científics que sostenen la convicció en l'herència d'uns valors determinats, uns supòsits que si havia tingut en compte Vandellós en els seus treballs.

Altrament, cal fixar-se en el fet que els grans damnificats de la teoria de Candel són els veritables immigrants, aquells que han fet el viatge, aquells que han assumit el trasllat. Per a aquests no hi ha redempció, ni hi ha promesa d'assimilació, almenys des d'aquest punt territorial. I raonadament, Candel ha d'assumir amb coherència que ell tampoc pot beneficiar-se d'aquest avantatge. Aquest és el seu sacrifici, en nom de tots els immigrants: *nosaltres* no podem ser considerats mai com *ells*, però sí els nostres fills, perquè ja han nascut aquí.

Amb tot, Candel havia d'intuir la feblesa de les seves posicions o, almenys, que la seva defensa implicava també certes renúncies:

Al decir eso de “la tierra manda, etcétera”, o sea, “el decisivo factor integrador denominado tierra” que tú señalas y que engloba todas mis disquisiciones sobre este tema, quiero decir, sencillamente, ilustrándote con una de esas anécdotas que tanto te cargan, con toda la escasez científica que tú quieras y el exceso de lirismo que te dé la gana, que cuando uno de esos “otros catalanes” pobres (...) dice, por ejemplo: “Aunque mis padres son de tal sitio, yo he nacido en Barcelona y soy catalán” – catalán, no barcelonés-, viene a decir que el país le ha ganado porque se es de donde se nace y se

permanece, y si el padre no lo era del todo, él lo es plenamente. (...). Y en cuanto naces en esa tierra determinada, ya no te remontas hacia atrás demasiado, y cuando un día lo haces es para observar con extrañeza: ¿Por qué eres tú tan catalán si tus padres no lo eran? (Candel, 1973: 252).

Així doncs, l'immigrant no sotja enrere en el sentit temporal, sinó que mira horitzontalment, en el sentit geogràfic. Per tant, la tesi forta, segons la qual “se es de donde se nace y se permanece”, ha d'anar acompanyada, en el millor dels casos, d'un malreconeixement de la història familiar, és a dir, d'una invisibilització cognitiva.

§

La controvèrsia amb Manuel Cruells s'origina arran d'un opuscle que aquest va publicar després de l'aparició d'*Els altres catalans*, i que va titular *Els no catalans i nosaltres* (1965).

Candel presenta aquesta obra com una esmena a la totalitat al seu pensament, i, per tant, amb aquesta polèmica es recupera clarament el debat aplaçat al si del catalanisme entre els defensor de l'assimilació geogràfica o de la transmissió genealògica. Conseqüentment, Candel i Cruells volen dirimir quin és el factor clau per reconèixer la pertinença a una comunitat: o bé el lloc de naixement, o bé el grup de parentiu.

Com ja he indicat, la tesi de Candel defensa la catalanitat de tots els nascuts en terra catalana. En defensa d'aquesta posició, Candel acusa amb molta virulència a Cruells de racista. En concret, en un paràgraf en què situa els dos fronts de la polèmica, el marxisme de Jutgar i d'Antonio Pérez (que també va criticar Candel), d'una banda, i el nacionalisme de Cruells, de l'altra, l'assagista afirma que:

Per a en Cruells s'és català o no s'és català, blanc o negre, però res d'una sortida tangencial traient-te de la màniga un tercer grup híbrid i batejant-lo amb el nom d'"els altres catalans". Si en Jutgar i en Pérez, portats per un socialisme de saló, es mig carregaven, encara que no pretenien, el dret de les minories ètniques, en Cruells, amb un nacionalisme a ultrança, es mostrava racista (Candel, 1973: 263).

La força d'aquesta acusació no s'entén prou bé en el context del capítol, ja que en aquest es parla sobretot de qüestions culturals relatives a l'idioma. No obstant això, Candel fa una citació indirecta que podria justificar la seva opinió:

La indignació d'en Manuel Cruells puja de to, i al diguem-ne capítol VI li traspuia insensiblement la seva petita relíquia. Nosaltres, el catalans, diu, no en tenim la culpa que siguin incultes, analfabets, ni

tampoc no en tenim de llur fam, llur misèria, llur primitivisme, i encara menys, de llurs barraques (Candel, 1973: 272).

Aquest fragment és força interessant, no només per emmarcar aquesta polèmica, sinó perquè, com demostraré més endavant, no difereix gaire de la visió que Candel ofereix de l'immigrant.

En qualsevol cas, només en un moment, Candel apunta explícitament al punt feble de Cruells, quan detecta que per a aquest la integració cultural no és suficient. En efecte, malgrat haver dit, d'antuvi, que un autòcton i un immigrant són físicament indistingibles, Cruells arriba a afirmar que és molt senzill captar l'immigrant. Candel li retreu, llavors, aquesta afirmació, i subratlla les connotacions biologistes del text de Cruells, justificant així les acusacions de racisme:

Tot això –en Cruells i els seus– no ho fan pas perquè aquesta gent aprengui el català, puix que algunes d'aquestes famílies no el parlaran mai, ni segurament llurs fills (són famílies que tenen llur terra d'origen tan arrelada a la sang que fins i tot llur aspecte físic els denuncia com a no catalans). Pàgines abans, recordem-ho, en Cruells assegurava que un català i un no català no es diferenciaren en res, sobretot físicament, sinó en la llengua (Candel, 1973: 273).

Inesperadament, però, aquest comentari no va acompanyat de cap citació explícita, de manera que l'acusació de Candel queda una mica en l'aire. I més encara, quan comparem aquesta part de l'obra de Candel amb l'anàlisi que va fer Termes del text de Cruells, en l'obra, ja esmentada, *La immigració a Catalunya i altres estudis d'història del nacionalisme català*.

En efecte, Termes comenta aquells moments en què Cruells critica els immigrants per estar tan fortament vinculats a la seva terra: “[n]o puc demanar a aquesta gent tan arrelada a la seva terra que hi renunciïn” (Termes, 1984: 161); però l'historiador es preocupa per reproduir un fragment en què Cruells afirma que “[s]i hi ha algun català que fa alguna discriminació racial és que és un idiota” (Termes, 1984: 160).

És probable, doncs, que, davant la inconsistència de les acusacions, les afirmacions de Candel tinguin principalment una motivació retòrica. En aquest sentit, l'assagista aconseguiria refermar la seva defensa d'una catalanitat horitzontal subratllant el perfil biologista del seu opositor, i, per tant, la desacreditació de Cruells amplificaria l'atac contra la catalanitat de caràcter vertical.

En qualsevol cas, abans de continuar, cal puntualitzar un fet important. La posició de Cruells és presentada estratègicament per Candel com a racista i discriminatòria: en aquest sentit, si la nacionalitat s'hereta a través de la transmissió biològica d'unes determinades característiques, el català és fill de catalans i nét de catalans. Amb tot, més enllà de les conseqüències racistes que se'n puguin derivar, aquest criteri serveix per distingir entre *nosaltres* i *ells*.

Conseqüentment, la posició de Candel, si bé no és racista perquè no defensa la transmissió genealògica d'uns elements determinats, no deixa de ser discriminatòria (en un sentit molt estricte, ben cert): en rigor també serveix per distingir entre *nosaltres* (els nascuts aquí) i *ells* (els nascuts fora d'aquí).

VIII. El quart home

La polèmica entre Jutglar i Cruells, d'una banda, i Candel, de l'altra, està condicionada visiblement per un quart home: Jordi Pujol. En efecte, en els seus escrits, tant Jutglar com Cruells aprofiten l'avinentsa per criticar obertament el polític, de tal manera que es produeix una superposició d'identitats. En la discussió amb Jutglar, Candel reproduïx el següent text d'aquell:

Este ha sido el punto débil de tu libro. Su talón de Aquiles. Lo psicológico ha barrido lo sociológico. Y ello da pie a que el olvido de las coordenadas antedichas [“la realidad de unas gentes desplazadas que desde su pueblo originario se han trasladado al gran centro industrial”], sirva para aumentar los confusionismos. Tú mismo, por ejemplo habrás tenido ocasión de observarlo al leer *unos comentarios en los que textualmente se afirma que el problema de Cataluña no es ni un problema económico ni un problema social, sino un problema de integración* (Candel, 1973: 236-237). [El subratllat és meu].

Aquests comentaris, com va fer notar Jutglar en el seu propi article, són els elaborats per Pujol en dos textos diferents: el primer, publicat a la revista *Serra d'Or* amb el títol “*Els altres catalans* per Francesc Candel”; el segon, “Candel, *Els altres catalans*”, a la revista *Promos*; i tots dos apareguts l'agost de 1964. Candel mateix s'encarrega de recordar el contingut d'aquests elogis abans de polemitzar amb Jutglar i amb Cruells. En concret, l'assagista escriu:

A *Serra d'Or* (núm. 8, agost 1964), en Jordi Pujol deia que d'aquest llibre meu se'n podia dir moltes coses i fins i tot treure'ns conclusions no completament concordants entre elles, però que calia estar d'acord en un punt: que constituïa una de les aportacions més decisives en l'esforç d'una construcció comunitària, i que, sense exagerar ni poc ni molt, era un dels tres o quatre llibres més importants publicats a Catalunya des de 1939 (Candel, 1973: 222).

Així doncs, arran del comentari de Jutglar, la polèmica s'estableix entre aquest, d'una banda, i Candel i Pujol, ensems, de l'altra.

En aquest context, Candel hi mostra el seu suport a qui ha estat involucrat de forma inesperada: Jordi Pujol. Un suport, per cert, que no és de l'any 1973, sinó, com a mínim, de l'any 1964, perquè com diu Candel, tot recuperant un fragment de la seva resposta publicada a *Cuadernos para el diálogo* d'aquell mateix any:

A tal modo ha llegado tu obsesión con Pujol, que las citas entrecomilladas en tu carta que representan son de mi libro, las has sacado de sus críticas. Así es que en lugar de “Carta abierta a Francisco Candel”, podías haberla titulado “Carta abierta a Jordi Pujol”, advirtiéndote que he vuelto a leer estas críticas y me parecen muy bien, y advirtiendo también que yo siento un gran respeto por Pujol, una gran admiración, y me honra muchísimo el que me considere su amigo (Candel, 1973: 249)

Aquest fragment, insisteixo, de l'any 1964, palesa col·lateralment que Candel sembla molest perquè les crítiques no estan dirigides a ell sinó com a persona interposada, ja que l'enemic a batre és Jordi Pujol.

§

Altrament, la presència del polític és també contínua en la polèmica amb Cruells. En efecte, Candel subratlla que “[e]n Manuel Cruells també atacà en Jordi Pujol”, al qual acusa d’“estovament mental” per defensar llur famosa tesi sobre la catalanitat. Perquè, com molt bé diagnostica l'assagista, “[a]ixò de reconèixer com a català l'home que treballa a Catalunya ha estat la pedra de toc i d'escàndol” (Candel, 1973: 265).

Consegüentment, arran d'aquesta frase es pot afirmar, encara que sigui provisionalment, que el propi Candel era conscient que participava en una polèmica en què altres personalitat, com ara Pujol, n'estaven delimitant un camp de batalla que havia estat temporalment abandonat.

Més concretament, la reconstrucció d'aquest espai de discussió sembla formar part de la història cultural catalana dels anys cinquanta. A *La immigració, problema i esperança de Catalunya*, llibre publicat l'any 1976, Jordi Pujol hi aplega, juntament amb una conferència d'aquesta època, d'altres articles del 1958, precisament l'any en què Candel publica l'article “Los otros catalanes”. Aquest és el cas del capítol “La immigració a Catalunya”, en què Pujol determina els valors que configuren una identitat col·lectiva:

Calen uns valors estables per a poder conferir una identitat, una manera de ser. Dades estables d'aquestes són la llengua –la influència de la qual desborda l'abast estricte de la gent que la parla-, la història i les solidaritats que crea –conscients o no-, *la terra –la terra, dura més que els homes i acaba manant–*, la mentalitat col·lectiva,... És això el que assegura la continuïtat i la coherència, no els fets conjunturals, per importants que siguin (Pujol, 1976: 39). [El subratllat és meu].

És important copsar que el polític recull, com havia comentat a propòsit de Herder, un ampli ventall de trets identitaris: la llengua, la història, la mentalitat col·lectiva... A diferència de Candel, doncs, Pujol parla de diferents factors que integren conjuntament aquesta manera de ser comuna, però es veurà després que el mateix passa amb l'assagista.

Altrament, el polític sap combinar la seva aposta per l'adscripció voluntària amb el reconeixement d'un espectre de trets distintius dels pobles. I gràcies a això apareix visiblement la coincidència parcial amb la tesi principal de Candel: el territori és més fort que els homes, de tal manera que aquests acaben obeint els dictats de la terra.

Amb tot, el que m'interessa en aquest moment, després de confirmar que en el rerefons de les crítiques sobre Candel es perfila insistentment la figura de Jordi Pujol, és comprovar si aquesta impressió pot ser confirmada per algun altre investigador. Si això és així, podré començar a establir els principis d'una coincidència teòrica entre l'assagista i el polític.

IX. La discussió

Entre els defensors contemporanis de les tesis de Candel, hi destaca Andreu Domingo. Aquest, en el seu darrer treball, *Catalunya al mirall de la immigració. Demografia i identitat nacional* (2014) fa un interessantíssim repàs a la vinculació entre els discursos sobre la immigració i la identitat catalana. És inevitable, llavors, que una part fonamental del text estigui dedicada a l'obra de Candel.

En relació a la seva repercussió, Domingo hi destaca les crítiques que va rebre Candel per part de Jutglar i de Cruells, i literalment confirma la presència de Pujol en el rerefons del debat:

L'èxit d'*Els altres catalans* no va estar exempt de crítiques, de vegades demolidores, però que quasi sempre l'associaven o fins i tot es dirigien preferentment a la persona i el discurs de Jordi Pujol. (Domingo, 2014: 97).

En aquest context, és molt interessant que Domingo reculli les crítiques que Josep Armengou va formular contra Candel, però que aquest, en cap de les seves obres, no va rebatre.

Segons Domingo, en *Justificació de Catalunya*, llibre pòstum publicat l'any 1979, però que curiosament neix a partir d'un escrit datat en el sempre present any 1958, Josep Armengou, “[c]om Cruells, coincideix a criticar *Els altres catalans*, donant la volta a l'argument d'adscripció voluntària, afirmant que «català no és qui vol, sinó qui pot»” (Domingo, 2014: 99).

Un cop més, aquesta crítica no afecta Candel, sinó Pujol, que és qui ha defensat l'adscripció voluntària. Candel, ben al contrari, només defensa la identitat nacional de tothom qui ha nascut a Catalunya, i, per tant, assumeix l'estructura de la tesi d'Armengou: és català qui pot. La diferència és, torno a repetir, que Candel aposta pel predomini d'un principi discriminatori diferent. A més a

més, Candel és molt conseqüent (al menys d'antuvi) en aquest aspecte, perquè ell, que segurament voldria identificar-se com a català, ha de reconèixer que no ho és perquè no ha nascut a Catalunya.

Altrament, quan Domingo parla de la discussió entre Candel i Pujol, d'una banda, i Jutglar i Antonio Pérez, de l'altra, al voltant del concepte de terra, ho fa de la següent manera:

En diversos escrits, tots dos [Jutglar i Pérez] coincideixen que l'obra de Candel dóna arguments a la burgesia (catalana) per sentir-se legitimada i legitimar la seva explotació de classe (sobre els immigrants), emascarant la realitat social amb l'element de la diferenciació cultural, que resumirem sumàriament com la mistificació de la cultura catalana. *La vàlua de "la terra" en el discurs de Candel* va ser fortament criticada com a deutora de l'esmentada falsa consciència promoguda pel nacionalisme burgès (...). La formulació confusa i l'excés de lirisme literari, en parlar de les "forces tel·lúriques" contribuïren a facilitar-ne la crítica, menystenint, en canvi, que *una definició d'aquest tipus és més oberta a considerar les contradiccions existents en una societat concreta que no pas el determinisme biològic de la sang*, en el que els seus crítics s'emparaven en nom de "la població", sense que *tampoc reconeguin la reelaboració identitària que significa l'acceptació d'aquest postulat* (Domingo, 2014: 100). [El subratllat és meu].

En aquest fragment, Domingo demostra que ha copsat que Candel va proposar un canvi de criteri en l'elecció del marcador nacional: a la transmissió vertical dels trets identitaris es contraposa la nacionalització pel lloc de naixement. A més, la seva investigació ha confirmat la presència de Pujol en el debat que sembla tenir com a epicentre el discurs de Candel. Però, segons el meu parer, crec que s'equivoca en relació als següents aspectes.

En primer lloc, no és que la formulació confusa de Candel facilités la crítica, sinó que, com he indicat, els aclariments que va tenir ocasió d'afegir posteriorment no van permetre dissoldre les dificultats. En efecte, Candel es conforma a observar que els fills dels immigrants, quan s'integren, obliden màgicament el seu passat; i tampoc no explica com es produeix aquesta integració, ni com la terra i la societat, mitjançant la seva força o la seva pressió, aconsegueixen assimilar aquests fills.

En segon lloc, la teoria de Candel no és més "oberta" que el determinisme biològic, ja que proposa un altre tipus de determinisme: en aquest cas, en funció del lloc de naixement. Com he proposat, Candel és partidari d'un determinisme horitzontal, geogràfic, mentre que el determinisme de la sang és un determinisme vertical associat a la transmissió d'uns elements concrets. En aquest sentit, no es pot reconèixer a Candel, com proposa Domingo, que el seu postulat provoqui una reelaboració identitària, perquè forçosament si un canvia el principi de discriminació nacional, canvia també el sentit de la identitat, tant personal com col·lectiva.

I, finalment, crec que Domingo, malgrat subratllar la presència de Pujol en la polèmica amb Jutglar i amb Cruells, no acaba d'entendre el seu rol en la discussió. En efecte, Domingo confon els

termes de la confrontació perquè el determinisme biològic de la sang no és patrimoni del nacionalisme burgès, ni de cap classe social, com ho demostra, justament, la posició de Pujol.

En aquest sentit, he argumentat que Candel va forçar retòricament la seva interpretació de Cruells, per tal de presentar-lo com a defensor del determinisme genealògic, i Domingo crec que s'equivoca acceptant aquest diagnòstic, com es pot comprovar en la citació que fa referència a Armengou.

En resum, crec que l'estudi de Domingo, malgrat que confirma la presència de Pujol en la polèmica que genera la irrupció de Candel, no percep el sentit de la seva intervenció, i, per tant, la seva relació amb dues qüestions molt rellevants que explicaré a continuació.

La primera qüestió fa referència al fet que l'aparició d'*Els altres catalans* no va ser rebuda entre els intel·lectuals de l'època com a una innovació, tot i que aquest va ser el mèrit del llançament editorial (Amat, 2014: 63). En realitat, es va percebre com la irrupció d'un altre participant en una partida que ja feia temps que es jugava.

Amb tot, gràcies a Candel es revifa una discussió que, probablement des de mitjan els anys cinquanta, s'estava reproduint al si del catalanisme. En efecte, la polèmica de principis de segle, aplaçada per la Guerra Civil, entre el partidari d'una comunitat basada en el principi territorial, com ara Campalans, i entre els partidaris del principi genealògic, com ara Vandellós, exigeix el posicionament dels nous interlocutors.

En aquest context, Candel es mostra partidari del predomini de la identificació nacional en virtut del lloc de naixement. I, consegüentment, l'assagista accepta les regles del joc romàntic, segons les quals totes les comunitats disposen d'un arsenal de valors que els permet distingir entre qui som *nosaltres* i qui són *ells*. Com vaig constatar analitzant el pensament de Herder, el ventall d'aspectes identitaris, que poden aparèixer entreteixits, inclou valors com ara el territori, la llengua, la tradició, i el parentiu.

No obstant això, i aquesta és la segona qüestió que vull destacar, un cop establerta la posició de Candel en favor del principi territorial, he manifestat que aquest no explica (i Andreu Domingo crec que tampoc no ho fa) com aquest nou valor discriminatori aconsegueix integrar els fills dels nouvinguts. En canvi, l'assagista sí que és conscient de la profunda transformació que ha copsat en els membres de la generació d'immigrants anteriors, com ara els murcians, que han esdevingut, en nombrosos casos, fervents catalanistes.

Així doncs, si “[l]a terra mana, i els homes ens hi humiliem” (Candel, [1964]: 38), caldrà analitzar com són aquests homes que han nascut en una terra que no és la dels seus pares, per tal d'entendre per què la consideren pròpia. O més senzillament, cal esbrinar quina és la imatge que Candel ens ofereix dels nouvinguts i dels seus fills.

X. L'immigrant

El concepte de territori a l'obra de Candel ha estat a bastament tractat, establint una filiació romàntica de caràcter general, i trobant un lligam amb la historiografia i la política catalanista. En aquest sentit, Jordi Pujol va afirmar l'any 1980, en una conferència organitzada pel Cercle d'Economia: “[p]ersonalment procedeixo, quant a la meva formació de jove, del catalanisme romàntic i per tant la meva historiografia és la catalanista oficial i, poc o molt romàntica” (Vicens, 2010: 27).

Atès, doncs, que la terra és impertorbable, i que les seves característiques són constants, l'assimilació d'uns determinats trets (ja siguin idiosincràtics, ja siguin culturals) depèn de la capacitat d'adaptació de l'individu. En aquest sentit, l'immigrant és aquell individu que s'ha d'adaptar a les condicions del seu nou espai de vida. Però, perquè això sigui possible, aquest individu ha de posseir unes particularitats que facilitin la seva disponibilitat a l'assimilació. Tot identificant aquestes particularitats, espero poder escatir quina és la imatge que Candel ens ofereix de l'immigrant.

§

És molt interessant copsar que, en el moment en què Candel publica *Els altres catalans*, la catalanitat dels immigrants de la dècada dels vint ja no es posa socialment en qüestió. Per aquest motiu, Candel ha de dedicar alguns capítols a lloar l'assimilació d'aquest contingent, a fi i efecte de negar la brama segons la qual “els immigrants d'ara no són com els d'abans” (Candel, [1964]: 55-57). Així doncs, un cop ha equiparat la situació entre els dos fluxos, Candel ja pot defensar la catalanitat dels que acaben d'arribar:

Amb els immigrants d'ara es produirà el mateix procés que amb els d'abans i amb els de sempre. Seran catalans. Qui ho dubta! Sobretot els fills; aquests –almenys per naixement–, “altres” catalans (altres i també). Potser esdevindran catalans més a poc a poc, però tant se val (Candel, [1964]: 100).

No cal insistir novament, en la quantitat de matisos que incorpora Candel en totes les seves afirmacions. Tot i això, cal assenyalar que, malgrat que la nacionalitat segueix depenent del lloc del naixement, encara es manté l'ambigüitat entre ser un *altre* català i un català *tout court*.

Amb tot, em limito a constatar que, per a Candel, els nous immigrants de la postguerra també s'assimilaran. És més, l'assagista recorre a la seva experiència per indicar al lector que l'immigrant incorpora mica en mica paraules catalanes al seu vocabulari. Evidentment, aquesta incorporació lingüística prèvia no és un senyal definitiu, però Candel considera que:

Tot això que acabem d'exposar no creiem que sigui un indicatiu gaire marcat de catalanitat dels nous immigrants, però que sí que ho és de la seva maleabilitat, de la seva adaptació, de la seva conformitat i conformació, del que se'n podria arribar a fer (Candel, [1964]: 104).

Així doncs, la imatge que Candel ofereix de l'immigrant va associada al mite de Pigmalión: un bon creador podrà afaiçonar l'immigrant a la seva semblança, per tal que la seva integració sigui completa. Un podria pensar que la correspondència amb el mite de Pigmalión no és exacta, perquè ignora la capacitat pròpia del alumne per aprendre, però és que, per a Candel, l'immigrant és veritablement una taula rasa on un bon escriptor pot cal·ligrafar allò que trobi bell i correcte. Poc abans dels fragment anterior, Candel diu que:

L'immigrant, sobretot el del sud, tampoc no ve adherit fidelment a una llengua, i amb prou feines a unes tradicions, només a un folklore. La majoria d'aquests parlen molt malament el castellà, tan malament com parlaran un dia el català, si mai l'arriben a parlar (Candel, [1964]: 103).

Així doncs, l'immigrant, independentment del seu lloc de procedència, no té una llengua precisa, perquè no la sap parlar correctament, i, a més, tampoc no és una persona culturalment formada, no està connectada a una tradició que doni sentit a la seva experiència.

Sembla ser que és molt fàcil treure quan convé el famós text de Pujol sobre l'”home poc fet” per tal de criticar la seva figura política. Aquí tracto de qüestions teòriques, i, per tant, la reproducció del text de Pujol no implica cap altre consideració que la comparació del textos.

En concret, Pujol estableix d'antuvi una distinció que Candel respectarà en *Els altres catalans*. El polític afirma que:

A Catalunya hi ha dos tipus d'immigrant. Un, és el que ve amb mentalitat d'amo, d'home que va a prendre possessió de quelcom que considera seu: són –i parlem només en línies generals– els buròcrates, són els militars, són molts homes de professió liberal, són tots els que responen a una mentalitat castellana pura, castellana central (Pujol, 1976: 67).

Per la seva part, Candel considera, en el capítol titulat “Els altres immigrants” de la seva obra magna, que:

A Catalunya hi ha un tipus d'immigrant –contràriament a aquest tipus d'immigrant pobre del qual ens hem ocupat tan extensament i que és una esperança per al país– que té mentalitat de conqueridor. Són, s'ha dit, parlant en línies generals, els buròcrates, els militars, i, com ja hem assenyalat abans, molts homes de professió liberal (Candel, [1964]: 354).

Aquest calc analític probablement desactivarà la nostra capacitat d'escàndol respecte del famós fragment de Pujol:

L'altre tipus d'immigrant és, generalment, un home poc fet. És un home que fa centenars d'anys que passa gana i que viu en un estat d'ignorància i de misèria cultural, mental i espiritual. És un home desarrelat, incapaç de tenir un sentit una mica ampli de comunitat. Sovint dona proves d'una excel·lent fusta humana, i tot ell és una esperança, però, d'entrada, constitueix la mostra de menys valor social i espiritual d'Espanya (Pujol, 1976: 67-68).

És força evident que existeixen diversos punts en comú entre les imatges que Candel i Pujol ens ofereixen de l'immigrant. Però només en destacaré dos: la seva misèria cultural i la seva mal·leabilitat.

I, no obstant això, sobta que Pujol hagi estat atacat políticament per aquesta afirmació, mentre que ningú, que jo sàpiga, ha denunciat que aquesta visió de l'immigrant es manifesta també en Candel. En el cas de l'assagista, a més a més, aquestes afirmacions que corresponen a la dècada dels seixanta, es palesen explícitament a la darrera obra sobre els altres catalans del segle XXI. Per

aquesta raó, em proposo resseguir el perfil d'aquest immigrant en el corpus candelià, per tal de demostrar-hi que és una idea directriu del seu pensament.

§

En *Els altres catalans*, a més a més dels fragments ja citats, que d'alguna manera funcionen com un programa educatiu, hi ha altres fragments realment interessants. A l'inici d'aquesta obra, Candel fa la següent consideració parlant dels immigrants que van arribar als anys vint:

Indubtablement, els crims passionals han estat comesos gairebé sempre per gent forastera. El català és més fred i no perd el cap fàcilment ni a la babalà. La gent del sud, sobretot, és capaç d'anar a punyalades per una paraula, per un malentès o per voler demostrar una falsa i ridícula virilitat.

També hi havia els delictes de robatori, inclòs l'assassinat per aquest motiu. Però aquests disminuïen a mesura que augmentava el benestar material. Tot i això, els altres, els passionals, van perseverar, encara que cada vegada amb menys freqüència i més esporàdicament; no en va ens civilitzem (Candel, [1964]: 62-63).

No crec que fóra prudent conformar-se amb la idea que va expressar Cardús en l'acte d'homenatge organitzat per la Generalitat l'any 2014. En aquella ocasió, el sociòleg va dir que: “sent estrictes (...) a *Els altres catalans* hi ha un 10% de sentit comú, un 10% de concessió als tòpics (...), però això al costat d'un 80% d'observació crítica” (*Homenatge*: 51' 00”). Possiblement, Cardús estaria disposat a encabir aquest fragment dins de l'apartat de tòpics, però en realitat formen part d'una visió teòrica molt concreta.

En el capítol “Costums dels immigrants. Idiosincràsia”, Candel es deixa arrossegar estranyament per un determinisme essencialista que grinyola en la seva manera particular de mirar el món. En aquest sentit, l'autor considera que els immigrants:

Són molt sensibles a les ofenses. Els mou un sentiment primitiu de justícia, una espècie de llei del talió, que els porta fàcilment a la venjança o a desitjar, almenys, que a l'altre li passi el mateix que a ell. No raonen profundament i reaccionen sobretot davant el mal que es veu i es palpa. No comprenen ni accepten els motius d'aquell que consideren ofensor. Dificilment arriben a perdonar, i, si ho fan, no poden oblidar (Candel, [1964]: 300).

Aquest reportatge etnogràfic sucumbeix a totes les deficiències de les generalitzacions simplificadores. Però, malgrat això, la voluntat de comprensió va des del comportament ètic, fins a les pràctiques sexuals (Candel, [1964]: 300-301), passant per la religiositat:

L'immigrant, cosa bastant lògica, té les seves creences, creences que ells –i altres- anomenen “fe” – “*Yo tengo mi fe*”, diuen-, però que en realitat només són un vague sentiment religiós, una barreja de certes particularitats i d'una certa moral, una confiança en “alguna cosa” i una simple tradició.

Certament, la seva religiositat és una mica supersticiosa i fetitxista. Va lligada a sants, verges, romeries i processons. Tenen una religió tàctil (Candel, [1964]: 314).

Així doncs, no pot escandalitzar la següent conclusió: “[l]a cultura de l'immigrant és baixíssima, nul·la. Aquesta és la primera cosa que contesta qualsevol si li ho pregunten. I és veritat. En tenen molt poca, per no dir gens” (Candel, [1964]: 326).

De vegades, afegeix Candel, quan enraones amb “aquesta gent inculta i ignorant” (Candel, [1964]: 327):

...et sembla que et trobes davant un espai limitat i tancat, on no entra res de fora, però d'on tampoc no surt res, i penses: què hi ha darrera d'aquests ulls, què s'amaga darrera aquest front? I, sobretot, com deu ésser el món que ells veuen? Sí; em respondreu que tenen un concepció primària i instintiva del món, un sentit fatalista que els fa creure que tot està bé i tot està malament, que les coses són així perquè no poden ésser d'altra manera. Astora que homes d'una habilitat manual extraordinària no compreguin ni puguin capir la més lleugera especulació intel·lectual (Candel, [1964]: 327).

En definitiva, l'immigrant és un ésser primitiu que no té més que una cultura primària, superficial, i que és incapaç de resoldre el més elemental exercici mental.

Amb tot, no vull exagerar els termes de la definició, perquè el més important no és la definició en si mateixa, sinó el fet que aquesta idea recorre tota l'obra de Candel.

§

A la dècada dels setanta, l'assagista incorpora més anècdotes que confirmen la seva visió de l'immigrant ignorant. Només iniciar *Encara més sobre els altres catalans*, Candel prova d'explicar l'èxit de l'edició catalana del seu llibre emblemàtic, que contrasta amb una recepció més tèbia de l'edició castellana, tot dient que:

...el del país sol posseir més cultura que el nou arribat; més cultura i més amor a la cultura, i, per tant, més devoció a la lectura. És lògic i natural. Les migracions sempre es produeixen, generalment, és clar, entre la gent de l'estrat social més humil, que, com és obvi, no s'ha beneficiat gens ni mica de les fonts culturals d'una nació (Candel, 1973: 15-16).

En aquest fragment, no crec que sigui remarcable la diferència cultural que s'estableix entre l'autòcton català i l'immigrant castellà (una diferència, altrament, no només qualitativa, sinó també quantitativa). Més aviat, considero que la idea que estic resseguint assoleix aquí una grau de generalització que afecta la categoria sociològica de l'immigrant.

Aquest pertany, per força, a la capa més baixa de la societat, i això té dues conseqüències: d'una banda, i des d'un punt de vista proper a Bourdieu, l'immigrant està desconnectat dels centres administradors del capital cultural, els quals són custodiats per les elits privilegiades; de l'altra, l'immigrant no participa de la vida cultural de la nació, i, per tant, es confirma la imatge pujolista de l'home desarrelat, de l'home perdut sense la protecció del poble i de la nació.

Recordo com es manifesta aquesta convicció en el pensament de Pujol:

Els homes necessiten casa, menjar, seguretats materials, lleure,... però el que ens dóna personalitat és la possessió d'una mentalitat definida, d'unes conviccions profundes, d'una manera de ser. Quelcom que és capaç d'alliberar l'home de l'estat de perplexitat, de dubte interior. I això ho dóna –d'una manera principal- el poble al qual es pertany (Pujol, 1976: 38).

Així doncs, és el poble el dipositari de la cultura, de la tradició, del saber, i del poder. Però aquest poble és sedentari, lector i culte. L'immigrant, doncs, ha d'aconseguir resoldre els seus problemes materials, però les seves mancances més pregonas, derivades d'aquelles, són d'ordre espiritual. Així ho confirma, Candel, el qual, després de parlar del primitivisme dels immigrants, ofereix aquesta conclusió més o menys general:

Aquestes característiques que anem observant són comunes a tots els immigrants, sempre amb lleugers accents, matisos i excepcions, de qualsevol banda o regió que procedeixen. Això ens fa pensar que són el seu nivell de vida i les seves particularitats els que comporten aquesta semblança i els condicionen, i no altra cosa (Candel, [1964]: 302).

Cal recordar, un cop més, que aquesta afirmació és de 1964. I, no obstant això, condiciona tota la visió que Candel té sobre els seus "germans de classe i condició" (Candel, 1973: 37): els immigrants. Perquè, en efecte, a pesar que tota la seva tasca de Candel ha consistit en reclamar la seva naturalització, els immigrants formen una classe social. Tanmateix, una classe social caracteritzada per un nivell de vida (la pobresa) i una particularitat (la ignorància).

A partir d'aquest retrat, cada cop més definit, de la classe immigrada és possible interpretar les relacions ambivalents que Candel estableix amb els seus germans. Com he anticipat, Candel repeteix com un *leit motiv* que l'immigrant és al·lèrgic a la cultura. A *Encara més sobre els altres catalans*, a més de les citacions ja fetes, comenta:

El 29 d'octubre de 1965 vaig donar una conferència –gairebé podríem dir-ne “la” conferència– a Sant Joan Despí, amb poca afluència de públic i amb un col·loqui morós i breu. La gent dels pobles – com més pobles són i més poble és el públic, més–, com la dels barris, continua essent bastant refractària a les coses de tipus cultural (Candel, 1973: 195).

A l'obra següent, *Els altres catalans vint anys després*, es poden trobar altres referències semblants. Vull fer notar que en aquesta obra, de l'any 1985, Candel recull tota la experiència política de la Transició, de manera que allà on abans havia trobat un públic refractari a la cultura, va trobar poc després uns ciutadans polititzats que omplien els mítings de l'esquerra catalana. Amb tot, quan Candel ha de valorar la capacitat d'aprenentatge d'altres llengües de l'immigrant espanyol indica el següent:

No és cert que aquest emigrant que aquí no aprèn català a fora aprèn francès o alemany; l'alemany, rotundament no. Tothom sap que les senyores o mestresses parisenques han de parlar en castellà, o malparlar-lo, a les seves criades espanyoles perquè no hi ha manera que parlin en francès. Al final, l'entenen més bé o més malament, però parlar-lo...

Els nostres emigrants tornen d'aquells indrets d'Europa, després de llargues temporades, amb un coneixement de la llengua del país on han estat que fa riure per no dir pena (Candel, 1985: 46).

És molt curiós que, en aquest aspecte, Candel repeteixi un tòpic que ja havia fet rodolar Carles Sentís en el seu retrat de la immigració murciana (una immigració que, per cert, com Candel va poder confirmar, havia estat assimilada). En efecte, Sentís també considera que l'immigrant de principis de segle era incapaç d'aprendre un altre idioma. Tot comparant la relació entre immigració i delinqüència, el periodista considera que la pobresa empeny els immigrants cap al delictes, i això ho confirma equiparant el lladre murcià amb el gàngster italià. Amb tot, Sentís es troba en la necessitat d'aclarir un diferència:

Però mentre l'italià s'assimila al medi, el murciano-almerià és refractari a l'assimilació. A més a més dels que retornen de llargues estades al Midi sense saber un borrall de francès, n'he conegut un que,

després de passar cinc anys als Estats Units, no sabia sinó vuit o deu paraules angleses. Havia treballat sempre amb peons espanyols, sota les ordres d'un espanyol que els tenia tots contractats. (Sentís, 1994: 99).

Així doncs, el discurs de Sentís i Candel ofereix la mateixa imatge de l'immigrant espanyol: és un ésser incapaç d'aprendre un altre idioma, i, com diu Candel, segons el seu lloc d'origen, de vegades ni el castellà, no el sap parlar. I, curiosament, aquestes afirmacions suren per sobre la certesa, exposada clarament en el text del periodista, que aquest immigrant ha viscut i treballat parcialment aïllat de la societat d'acollida.

§

Altrament, en els textos de Candel es produeix una identificació errònia. L'assagista confon cultura amb formació acadèmica, cosa que no es pot sostenir des d'un punt de vista antropològic. D'una banda, la revalorització de la cultura popular gràcies als treballs d'un historiador com E.P. Thompson, o les investigacions de Paul Willis sobre la reproducció social i cultural, han servit per enaltir el valor intrínsec de les manifestacions de les classes populars; de l'altra, la descolonització del saber també ha aconseguit dignificar, a través dels *cultural studies* i de crítics com Stuart Hall, els productes i les formes culturals que no responen als patrons occidentals.

Per aquestes raons, grinyola contínuament aquesta confusió que Candel mantindrà en tots els seus assaigs, i que enterboleix la seva visió de l'immigrant. En efecte, segons l'assagista, l'immigrant pot assimilar-se al nou medi perquè no porta cap bagatge cultural; és una taula rasa on els poders hegemònics poden inscriure el codi cultural precís perquè el nouvingut aconsegueixi una integració no traumàtica.

A més a més, aquesta distància cultural consolida la distància interpersonal. En un moment molt emotiu del llibre *Els altres catalans vint anys després*, Candel recorda el seu darrer acte com a regidor de cultura de l'ajuntament de l'Hospitalet de Llobregat, en què es va enfadar amb uns joves que li van retreure que parlés en castellà. En aquest context, fa la següent generalització respecte de les discussions entre catalans i no catalans que ha presenciat:

El que sí que he observat, en aquests enfrontaments verbals, és que el català domina millor els arguments que no els retrets, mentre que, a l'immigrant, li passa el contrari. Però això és pur subjectivisme. El català addueix raons de tipus històric, el genocidi comès amb la seva llengua i cultura, la dominació del castellà, encara, en una nació on la llengua, conseqüentment, hauria de ser la catalana. I més raons. L'immigrant només treu com a argument que no troba feina si no sap català,

i que quin seria el seu lloc en una Catalunya únicament i totalment catalana. Però això ningú no els ho explica (Candel, 1985: 220).

Es consolida, doncs, que la diferència cultural, sempre a favor de l'autòcton, es converteix en una diferència social, en una distància que afecta la convivència, atès que l'immigrant és incapaç de demostrar una mínima capacitat d'argumentació. L'immigrant no domina els codis, i, per tant, no pot elaborar un missatge entenedor.

Aquesta idea, torno ha insistir-hi, es manté fins i tot en el darrer llibre de la sèrie, *Els altres catalans del segle XXI*. Per exemple, en relació als immigrants d'origen magribí, Candel fa la següent reflexió en relació a la seva religiositat musulmana:

I pel que fa concretament al [Islam] de la nostra immigració, es tractaria d'un Islam empobrit, procedent de les franges de la marginació en els seus països d'origen: d'un Islam sense recolzament cultural, sense reflexions ni meditacions pròpies. Es tracta, en fi, d'un Islam merament ritual. D'un Islam que proporciona a qui el professa un sentit d'identitat fortíssim impossible d'obtenir per altres vies (Candel, 2001: 81-82).

L'immigrant, a causa de la seva manca d'educació, sucumbeix fàcilment davant dels fonamentalismes. En efecte, diu Candel, aquell no pot assolir un sentit identitari per cap altre via que no sigui la religiositat, la qual cosa, des d'un punt il·lustrat, és propi de persones incultes i mal·leables. Així doncs, Candel confirma que aquesta gent magribina “no posseeix un nivell cultural gaire elevat” (Candel, 2001: 83).

És molt interessant un fragment en què Candel recull les impressions de Ramon Sitjà, que va ser alcalde de Manlleu entre els anys 1995 i 1999:

En Ramon no deixa en cap moment d'oferir-nos dades. Ens diu que la majoria dels immigrants que hi ha a Manlleu són de la regió del Rif, de Nador o de contrades veïnes d'aquesta ciutat propera a Melilla. En general, es tracta de gent provinent de zones rurals de baix nivell cultural, amb un escàs bagatge escolar. (Candel, 2001: 119).

Considero que aquesta afirmació, que correlaciona nivell cultural amb bagatge escolar, és impròpia d'un llibre publicat en el segle XXI, que pretén ser solidari amb persones desfavorides, i que està encapçalat per una citació de l'antropòleg francès Lévi-Strauss, que tracta precisament sobre la diversitat cultural:

Sembla que, en general, els homes no han pres mai la diversitat de les cultures per allò que és: un fenomen natural, resultant de les relacions directes o indirectes entre les societats; al contrari, hi han vist una mena de monstruositat o d'escàndol; en aquestes matèries, el progrés de la coneixença no ha consistit tant a dissipar aquesta il·lusió en profit d'una visió més exacta com a acceptar-la o a trobar el mitjà de resignar-s'hi (Candel, 2001: 7).

Evidentment, és contradictori defensar la diversitat cultural quan només veiem persones amb mancances culturals en relació a l'estàndard occidental.

En resum, en aquest capítol he establert perquè Candel considera que l'immigrant pot adaptar-se a una terra impertorbable. L'immigrant no té cultura: en el seu viatge de desplaçament no deixa pràcticament res darrera, perquè no té bagatge escolar, no té una relació forta amb la llengua, i no té cap adhesió cultural clara. Ben al contrari, les seves manifestacions són estrictament folklòriques. L'immigrant és, doncs, un paper en blanc on les forces hegemòniques del lloc d'arribada (siguin les que siguin) podran inscriure-hi un nou discurs, ja que l'immigrant es pot recodificar.

Ara bé: com es produeix aquest procés de reescriptura?

XI. L'aclimatació

Deia Candel que els pobles no els constitueixen les persones, sinó la terra. La terra, a més, els produeix de manera natural, i, per tant, els pobles són productes biològics que arrelen en un lloc determinat. No és estrany, doncs, que les terres de Catalunya hagin produït el poble català.

Aquesta presentació no pretén ser una reformulació irònica amb la intenció de discutir l'existència de cap poble, ni de cap minoria. Tot el contrari. El problema és d'una altra índole: la certesa de Candel, segons la qual els homes s'humilien davant les necessitats del territori, converteix el comportament humà en un misteri. En efecte, les actituds dels immigrants el desconcerten, i l'assagista no troba la manera d'articular una teoria que expliqui el capteniment dels nouvinguts en la societat d'adopció.

Com havia indicat en un capítol anterior, recupero un fragment d'*Els altres catalans*, en què Candel fa una promesa:

Aquells immigrants murcians no havien arribat a Catalunya com a colonitzadors. Tampoc, o molt feblement, com a invasors o conqueridors. En tot cas, una mica com a exploradors o peoners. (...). Faltava mà d'obra: es consideraven indispensables; tots eren paisans: els semblava que eren a casa; rebien uns insults –provocats o no, fruit d'una tibantor política o del que sigui, deixem-ho córrer–, i es defensaven. Els temps ha demostrat que aquell qui-qui-ri-qui dels immigrants d'aleshores era un foc d'encenalls. *Avui dia, tots s'han integrat, i alguns, ultrapassant o sobrepujant aquesta integració, s'han tornat furibunds catalanistes. I això que els esdeveniments no van ajudar-hi; ben a l'inrevés. Però, si s'escau, ja l'estudiarem, aquest fenomen.* Aquesta experiència pot demostrar o permetre d'esperar que amb els immigrants d'ara passarà el mateix o poc més o menys. El temps ho dirà, i que tots ho puguem veure (Candel, [1964]: 50-51). [El subratllat és meu].

En efecte, Candel queda sorprès per un fet que ha constatat personalment: els immigrants es transformen en nacionalistes “furibunds”. Aquesta transformació, atès que el nouvingut s’ha d’aclimatar a la terra catalana, representa un senyal de la seva integració. I, per tant, Candel promet estudiar com es produeix aquesta integració que codifica en el següent pas: l’immigrant, malgrat el rebuig que hagi pogut sentir per part dels autòctons, es converteix en un nacionalista, és a dir, en un defensor dels valors i dels elements significatius de la societat d’adopció.

Una mica més endavant, Candel prova d’explicar millor en què consisteix aquesta transformació del nouvingut. El capítol “Catalanitat dels immigrants d’abans” s’inicia de la següent manera:

Aquí prenc la paraula catalanitat en un sentit molt ampli, i l’empro així perquè és veritat. Els immigrants que fa anys que són al país se senten catalans, de vegades del tot, d’altres a mitges, i això tant si parlen el català com si no el parlen. Quan dius que fa tants anys que vius al país et diuen: “Tu ja ets català”. I tu somrius agraït, tot cofoi. Sempre ho hem observat així. Hi ha casos excepcionals, és clar, el de qui, per naps o per cols, no va poder pair el català, perquè se li va entrar al primer contacte, i sempre el renegarà, el maleirà, li veurà tots els defectes i cap de les seves virtuts. A les classes proletàries aquests elements no abunden gaire, se’n troben menys. Tot al contrari, *és en aquestes classes on s’ha produït més sovint el tipus del catalanista –i fins i tot del furibund separatista– murcià* (Candel, [1964]: 71). [El subratllat és meu].

En aquest fragment, Candel confirma la seva percepció primera: el nouvingut es transforma en catalanista convençut. I això es pot produir independentment de l’assumpció d’un determinat marcador social: en el cas esmentat, la llengua. Malgrat no tenir el català com a llengua pròpia, els immigrants s’autorepresenten (“se senten”, diu Candel) com a catalanistes.

Amb tot, aquesta integració es produeix, segons l’assagista, entre els integrants d’una classe concreta: la classe treballadora. Així doncs, la condició social si és un marcador per tal de determinar la capacitat d’integració: els més desfavorits s’apropen més fàcilment al territori nacionalista. Es més, entre aquests, diu el text, apareixen els partidaris d’un nacionalisme de caire independentista. El fragment continua així:

Avui dia s’ha convertit en un tòpic suat l’afirmació que els més catalanistes –i separatistes, com diem– són els antics murcians. Resulta bastant cert. N’hi ha que ja no accepten ni els seus antics paisans, i els denigren i els retreuen –tant com abans els ho retreien a ells– això d’haver vingut a menjar-se el famós pa català. (Candel, [1964]: 71).

Gràcies a aquesta experiència de Candel, un pot saber que l'immigrant, quan s'autorepresenta com a autòcton, a part de ser susceptible de caure en un cert extremisme, incorre en els mateixos tics que van palesar alguns d'els autòctons que el van rebre a ell: discriminació i acusacions. En aquest sentit, malgrat que el text diu que “no accepten ni els seus antics paisans”, potser el més correcte seria afirmar que no els reconeixen com a paisans, perquè ells són ja plenament catalans. Amb tot, com s'ha produït aquesta integració, i perquè la integració es pot arribar a mesurar pel rebuig a les noves onades immigratòries (vinguin d'on vinguin) són qüestions que continuen sense explicar-se.

No obstant això, Candel continua absorbint exemples. En el cas següent, d'individus que han nascut al si d'una família mixta:

El mes següent [desembre de 1965], dia 10, vaig anar al Turó de la Peira, a parlar a uns joves de la parròquia sobre la immigració i tot plegat. A l'entrada, havien posat una parada de llibres meus; els van vendre tots. En el col·loqui alguns van exterioritzar llur anticatalanisme, i d'altres, com un fill de català i salmantina, el seu fervor, i un fill de murciana també (Candel, 1973: 205).

Candel, durant la seva llarga experiència com a divulgador d'una doctrina de la integració, va aplegant exemples diversos que palesen aquesta assimilació des de diferents perspectives: catalans descendents de matrimonis mixtes; catalans fruit de parelles en què tant el pare com la mare són immigrants; i, finalment, catalans que han nascut fora de Catalunya. Però que el resulta curiós de l'actitud de Candel és que no elabora un discurs que permeti explicar com s'articula la identificació catalanista d'aquests individus, sinó que només registra la seva sorpresa: la fa constar, i res més.

Altrament, Candel no va ser l'únic en copsar aquesta transformació. Segons ens fa saber ell mateix, l'historiador Josep Termes ja havia assenyalat que els immigrants dels anys trenta havien assimilat els continguts nacionalistes, i que, per tant, es podia esperar que es tornés a produir el mateix procés, encara que, com es pot comprovar, no s'explica per què es produeix:

De fet, deia Termes, el fenomen d'assimilar contingut nacionals encara que es fes en castellà, ja havia passat durant els anys trenta, quan els fills dels immigrants d'aquella època van ser més nacionalistes, en determinats casos, que molts catalans. Potser que ara hi hagi més dificultats per aprendre l'idioma, però, a grans trets, es podria repetir el procés (Candel, 1985: 261).

§

No és casualitat que aquest fenomen sigui tractat especialment per Candel a *Els altres catalans vint anys després*. A la dècada dels vuitanta, Candel havia viscut de primera mà els moviments socials

que acompanyaren la Transició, i va poder copsar les reaccions dels immigrants en relació a les iniciatives que es van dur a terme des del nacionalisme català. En aquest sentit, Candel continua recollint casos que presenta com a elements dignes d'interpretació. Per exemple:

En unes jornades convocades per Departament de Cultura de la Generalitat a l'entorn del tema "La dinamització cultural de les àrees urbanes de nova creació", en què vaig participar amb una ponència de títol quilomètric *–Permanència en els immigrants de les formes culturals de les seves terres d'origen–*, quan vam passar a les sessions de treball, d'anàlisi de les diverses ponències, a la meua, s'hi van adherir, sobretot, gent immigrant; trobava, en alguns d'ells, una mena de professió de fe catalana excessiva, en concret en una parella andalusa. Quan a la tele apareixia flamenc, l'apagaven. Jo els donava a entendre que no n'hi havia per tant. Però ells contestaven que sí. *No són aquestes actituds gaire corrents i m'hauria agradat analitzar què els havia portat a aquesta història de rebuig. Però l'anècdota és present i ens dóna un testimoni per interpretar* (Candel, 1985: 260). [Aquest darrer subratllat és meu].

En el mateix llibre, a propòsit de la presència del català en la vida pública i acadèmica, Candel utilitza una anècdota semblant per, d'una banda, criticar l'actitud d'un individu que es presenta indirectament com a immigrant, i, de l'altra, per elogiar el capteniment del filòleg Francesc Vallverdú:

Una vegada, a la Universitat Central, en un debat en què el lema o argument era, si fa no fa, els conflictes entre la llengua castellana i la catalana a la Universitat, un del públic, un tal Martínez, fill de militar, així ho confessà ell, es definí com a catalanista radical; adduïa que una Catalunya bilingüe com la que teníem, l'idioma "dominant" havia de ser el català. Francesc Vallverdú, que era a la mesa, digué que "dominant" no, "prioritari" (Candel, 1985: 216).

Tots aquests exemples van ser recollits per Candel perquè li cridaven especialment l'atenció. Ell, que havia defensat la integració dels immigrants perquè havien nascut a Catalunya, es trobava amb persones que, tot oblidant el seu passat, mostraven unes posicions discutibles: o bé rebutjaven als nous immigrants que arribaven després d'ells, de manera que els hi negaven allò que ells havien aconseguit, o que se'ls havia concedit; o bé manifestaven el seu enuig amb les manifestacions culturals dels seus pares o dels seus suposats paisans.

I malgrat tot, en els seus assaigs, no hi apareix la interpretació que els testimonis de rebuig mereixen.

No obstant aquesta absència, Candel sí que analitza com es va polititzar l'immigrant durant els anys setanta, i explica com aquest es solidaritzà amb les aspiracions del catalanisme. D'acord amb la seva experiència de primera mà, els immigrants van tenir una importància decisiva en la recuperació de les institucions catalanes. En part, perquè aquesta inserció en l'esperit català durant els darrers anys dels franquisme va ser, fins a cert punt, producte d'una comprensió de la realitat que l'assagista presenta com a raonablement normal:

Avui, i a tots els efectes i comentaris sobre què representava ser "catalanista" en aquella època, les titil·lacions que aquesta paraula tenia, penso, i suposo que així ho pensen molt, que igual que a les esquerres el mínim que es pot ser és ser socialista, a Catalunya, i a tots els efectes, el mínim que es pot ser és "catalanista" (Candel, 1985: 32).

Amb tot, aquesta normalització de la participació de l'immigrant esperançat ha de ser matisada per dues instàncies: la ignorància i el mimetisme

Sobre la primera ja he parlat, ja que respon al fonament que facilita l'afaiçonament de l'immigrant. En realitat, doncs, ja estava avançat el principi que explica com es produeix la integració de l'immigrant: la seva manca de substància cultural el fa apte per a l'adquisició dels nous valors.

A aquest principi, cal afegir-hi ara la mimesi. En el següent fragment Candel els relaciona clarament. Segons l'assagista, l'immigrant:

...s'apunta al futur d'una Catalunya progressista que, si aconseguia els seus objectius nacionals i autonòmics, tot ho podria resoldre. I s'hi apuntà d'una manera total i conscient o sense saber ben bé què era això, però creient en alguna cosa que, *si tots la proclamaven, devia ser per alguna cosa* (Candel, 1985: 160). [El subratllat és meu].

Així doncs, tenint en compte el baix nivell cultural dels immigrants, aquests tendeixen a comportar-se en l'espai públic de dues maneres, tal vegada complementàries: o bé adopten els criteris d'una suposada majoria; o bé imiten aquelles persones que es presenten com a models de conducta, és a dir, com a persones exemplars.

En aquest sentit, no és estrany que Candel aconseguís convèncer a algunes persones perquè el seguissin en les seves conviccions culturals i polítiques. Per exemple, l'any 1963, Candel va participar en una campanya per tal de recollir signatures en favor de l'ensenyament del català i de l'ensenyament en català. En total, es van recollir unes 7.000 signatures, i Candel es va encarregar de

recollir-ne entre els sectors de la immigració. L'assagista, després de queixar-se de les actituds d'algunes persones que no van donar suport a la petició, confessa:

Malgrat aquestes reaccions, vaig recollir 113 instàncies, (...), la majoria, de gent immigrant. Alguns, d'una senzillesa primària, no van entendre res del que els vaig explicar, però van signar perquè tenien confiança en mi i sabien que demanaven una cosa justa puix que així ho creia jo (Candel, 1973: 48).

Aquesta descripció és congruent amb un fragment posterior, en què Candel ens parla de la reclamació de l'Estatut durant la dècada següent, és a dir, durant els anys setanta:

Ho hem explicat repetidament. Demanàvem l'Estatut i molts de nosaltres no sabíem que era l'Estatut; ni l'Estatut ni l'Estatuto. Devia ser una cosa bona si era l'oposició qui ho demanava (Candel, 1985: 193).

I tot seguit, Candel ens explica qui va dirigir i possibilitar la integració dels immigrants en la lluita política en favor del catalanisme:

Aquesta penetració de la immigració en el fet català s'ha d'anotar al compte dels grans partits polítics de l'esquerra catalana, socialistes i comunistes. Grans quantitats dels seus militants de base i dels seus simpatitzants pertanyien al sector de la immigració. Les coses com siguin i la glòria per a qui se la mereixi. *L'immigrant*, en aquests partits, *més que entendre, el que ha fet ha estat obeir i ser disciplinat*, més disciplinat al PSUC que al PSOE-PSC, això també és cert (Candel, 1985: 193). [El subratllat és meu].

En definitiva, i d'acord amb l'experiència de Candel, l'assimilació de l'immigrant depèn d'un element característic de la seva condició social: la manca de bagatge cultural. Així doncs, mercè la seva ignorància, l'immigrant integra com a pròpies les necessitats i les aspiracions del poble d'acollida, i imita les seves reivindicacions. En aquest procés d'integració, d'assimilació i de mimetisme, com ha assenyalat Candel, són fonamentals els models de conducta que exerceixen un lideratge d'exemplaritat.

Abans de continuar, però, vull fer un advertiment: tampoc jo donaré aquí una resposta satisfactòria que expliqui el procés mimètic a través del qual l'immigrant s'incorpora a la societat. Espero poder fer-ho en un altre moment, de tal manera que només avanço que segurament aquest futur treball tindrà en compte els estudis filosòfics de Javier Gomá Lanzón recollits en la seva *Tetralogía de la ejemplaridad* (2014); encara que m'inclino més per les suggerents idees de René

Girard, ja que l'antropòleg i crític francès és capaç d'elaborar una teoria de la mimesi, a partir d'una anàlisi literària que critica també el pressupòsits romàntics (*Mensonge romantique et vérité romanesque* [1961]), i que s'obre després cap a la comprensió antropològica de l'estabilitat social, a través de la violència comunitària desfermada contra una víctima convenientment marcada (*La violence et le sacré* [1972]).

XII. Gir culturalista

No seria del tot correcte dir que Candel només explica uns fenòmens concrets relacionats amb la seva experiència personal. L'assagista també exposa obertament una idea de la integració.

A *Encara més sobre els altres catalans*, en la polèmica amb Jutglar, Candel comenta la carta oberta que li va dirigir l'intel·lectual marxista, i hi afegeix uns comentaris a peu de pàgina molt importants. En aquests comentaris, l'assagista indica el següent: “[q]uan jo parlo d'integració, i quan assenyalo l'obligació moral d'integrar-se que té l'immigrant, no em refereixo mai a una comunitat de classe, sinó a una comunitat catalana... (Candel, 1973: 244).

D'aquest fragment, més enllà de la discussió al voltant de la classe social, m'interessa destacar que la integració es presentada com a una qüestió ètica. En aquest sentit, en tant que obligació, la integració es converteix en un imperatiu moral. Així doncs, com assenyala Candel, l'immigrant no té obligacions socials o econòmiques, sinó morals, perquè el que s'espera d'ell és una adequació del seu comportament i de la seva manera de ser: s'espera, en definitiva, una correcció en el seu capteniment.

En efecte, el seu comportament ha d'estar regit per la següent idea d'integració:

La integració que s'exigeix a l'immigrant (...) és la de l'idioma, sobretot això, la dels costums i la cultura, la d'acceptar una manera més o menys definida de ser i de sentir-se català, la d'un respecte a la càrrega emocional i històrica, i gairebé res més (Candel, 1973: 245).

Més endavant, en la polèmica amb Cruells, el to de la discussió és més personal, i Candel planteja de quina manera s'ha forjat la seva integració personal, malgrat afirmar, un cop més, que ell no és català:

Jo no sóc català perquè no vaig néixer a Catalunya. Això és indiscutible. Però és que *no es tracta de ser això o allò*, que semblen puerilitats, coses de criatura –el meu pare té un rellotge, el meu té una escopeta-, puix que *no tots els qui diuen “sóc” són*, sinó que es tracta de no entorpir una realitat de poble com ho és Catalunya. I jo em penso que no l’he entorpidat (Candel, 1973: 267). [El subratllat és meu].

Trobar incongruències en un pensament que s’allarga uns quaranta anys no és, ni de bon tros, l’objectiu d’aquest treball. Amb tot, crec que és oportú fer veure que, en el fragment anterior de la dècada dels setanta, Candel encara era rigorós en la seva defensa d’una nacionalitat segons el lloc de naixement; pel que fa al seu cas, en canvi, en la dècada dels vuitanta Candel es refereix així a la seva filiació:

Jo, a més, escrivint i publicant *Els altres catalans*, i amb la meva actitud respecte al tema, acabava de trobar, a més, la meva catalanitat i la raó de ser d’aquesta catalanitat definitivament... (Candel, 1985: 21).

No deixa de ser significatiu que, en l’acte de commemoració del cinquantè aniversari de la publicació d’*Els altres catalans*, Salvador Cardús fes seva aquesta interpretació esbiaixada de la pròpia trajectòria de l’assagista, i hi afirmés erròniament que: “...a *Els altres catalans*, Candel ja es manifesta com un antic immigrant que ha assumit la catalanitat del seu destí” (*Homenatge*: 56’ 51’’). Com he mostrat reiteradament, a la seva obra magna, Candel s’hi presenta com a no català.

Però encara és més significatiu observar que la desfiguració teòrica del principi fonamental del seu primer assaig, és a dir, la concessió de la catalanitat per a tots aquells que han nascut a Catalunya, amb independència del seu arbre genealògic, es comença a palesar als anys setanta.

Com demostren les citacions anteriors, Candel es fa ressò d’un gir culturalista que resitua el problema de la integració en l’assimilació d’uns continguts sociolingüístics. Com diu l’assagista, ja “no es tracta de ser això o allò” en un sentit nacional, sinó de manifestar un comportament cívic, un compromís ètic amb el país i amb la comunitat.

§

En el llibre dels anys vuitanta, *Els altres catalans vint anys després*, Candel torna a redefinir què significa la integració:

Integrar és acollir-te amb tota la teva manera de ser i solidàriament fer-te un lloc davant la problemàtica de cada dia que sempre tens al davant. Això és el que cal entendre. Es pot ser català

sense oblidar els orígens. Però estàs obligat a ser del país en què vius i introduir-te de ple en tot el que és i representa perquè tu també ets part de tot això (Candel, 1985: 186-187).

Potser algú podria suggerir que és difícil saber què significa això de “ser del país”, però si he de buscar una coherència textual, cal concloure que Candel es refereix als comportaments culturals que ha d’adoptar l’immigrant envers la llengua i els costums del país. En aquest sentit, també és necessari copsar que aquest pas cultural es planteja, una vegada més, com una obligació moral.

Tanmateix, sobre aquest breu fragment suren dues personalitats fortament relacionades: d’una banda, en allò de “fer-te un lloc davant la problemàtica de cada dia que sempre tens al davant”, ressona implícitament la veu de Renan, i la seva aposta en favor de la vida comunitària, sostinguda pel plebiscit quotidià; de l’altra, és difícil no reconèixer la força discursiva de Pujol en la obligació de “ser del país en què vius i introduir-te de ple en tot el que és i representa”, perquè per al polític és català tothom que viu i treballa a Catalunya: “[h]em d’afegir-hi només: i que, de Catalunya, en fa casa seva, és a dir, que d’una manera o altra s’hi incorpora, s’hi reconeix, s’hi entrega, no li és hostil” (Pujol, 1976: 69-70).

En aquest context, segurament que no produirà cap sorpresa comentar que el 6 de febrer del 2014, Jordi Pujol va publicar un article al *Punt Avui* en què defensava la consulta sobiranista convocada per a la tardor d’aquell any. El títol d’aquest article és “De Herder i Renan. I del dret a decidir” (Pujol, 2014).

§

Així doncs, als anys seixanta Candel creia fermament que l’immigrant era fàcilment integrable, a causa de la seva manca d’arrelament cultural, però també sabia que la societat catalana no tenia encara les eines administratives adients per assolir aquesta meta.

Altrament, des d’un punt de vista històric, la integració dels nousvinguts a Catalunya no podia dependre d’un procés politicoadministratiu regulat per les institucions. En efecte, Catalunya no podia assimilar les onades d’immigrants en funció de les seves estructures governamentals, perquè no hi eren. Durant el franquisme, la societat catalana no podia operar governamentalment, en un sentit foucaultà (Foucault, 1999: 175-197), perquè no hi eren presents les institucions que podien afaiçonar la conducta de l’immigrant.

En aquest entorn, el primer missatge de Candel, el seu evangeli, consisteix en desactivar la por que s’interposa entre autòctons i immigrants mitjançant la defensa del principi territorial. Així doncs, sosté l’assagista, Catalunya ha de reconèixer la catalanitat dels fills dels nousvinguts perquè han nascut al Principat. Altrament, i això és molt interessant, els immigrants, sense oblidar el seu

origen regional, han d'assumir el seu nou estatus nacional, i, per tant, han de reconèixer la consistència política de Catalunya.

En aquest primer moment, llavors, l'assimilació dels continguts cultural no és problema rellevant per a Candel, més enllà de manifestar la seva confiança en la mal-leabilitat de l'immigrant.

En canvi, més endavant, ja als anys setanta, Candel entén que el seu missatge és insuficient, i el matisa: Catalunya vol reconèixer majoritàriament la catalanitat dels descendents dels immigrants, i aquests han de correspondre, llavors, amb l'assimilació dels continguts culturals, tal i com havia defensat Pujol l'any 1958.

El nou missatge és, doncs, la petició d'un redreçament ètic, l'explicitació d'una obligació moral dirigida als nouvinguts en favor de la seva integració i del desenvolupament del país. Un redreçament que es palesa magníficament als anys vuitanta a *Els altres catalans vint anys després*. En un moment d'aquesta obra, Candel recorda el següent:

L'any 1958 Jordi Pujol havia dit que “la llengua és un factor decisiu de la integració dels immigrants a Catalunya. És el més definitiu. Un home que parla català i que parla català amb els seus fills, és ja un català de soca-rel (...). La llengua té una importància primordial. Si la llengua se salva, se salvarà tot” (Candel, 1985: 101).

Si l'any 1958 Jordi Pujol havia dit això, ho havia fet privadament, i per escrit només ho van poder llegir algunes persones, perquè la publicació del text es va produir finalment l'any 1976. Fins on jo sé, ningú no ha gosat afirmar que Candel estigués entre aquestes persones.

§

Resumint: queda clar que Candel ha fet un gir, i que s'ha apropiat a les tesis culturalistes que defensava Pujol (és a dir, les mateixes que, en realitat, també sostenia Cruells):

M'he resistit, durant força temps, a creure que la llengua catalana a Catalunya i per als catalans sigui més important no només que l'economia, sinó que tot. I m'hi resistia, potser, per la meva condició de castellanoparlant. I havia arribat a dir, i com jo, altres, que hi ha catalans que, tot i el seu català, no tenen res de catalans, mentre hi ha gent que en el cas contrari, sí. Això no és del tot cert. No hi ha una regla d'or sobre la catalanitat, excepte la de la llengua, i és per això que cadascú és català —o no ho és— a la seva manera. A l'immigrant, per molt català que sigui o se senti, si li falta la llengua catalana, no té credibilitat. Al fill d'immigrant, nascut a Catalunya, per més català que resulti a efectes de registre, i que si havent nascut aquí no és català, què és?, si no parla la llengua catalana se li dirà: però, quina classe de català ets tu? (Candel, 1985: 101-102).

Altrament, i com he assenyalat amb anterioritat, amb aquestes propostes successives i matisades, Candel participa plenament dins de la polèmica entre el catalanisme predominantment genealògic i el catalanisme principalment territorial.

Amb tot, la seva intervenció és problemàtica: o bé l'assagista no rep el reconeixent dels intel·lectuals; o bé aquests dirigeixen llurs retrets, atès que Candel és, des del punt de vista nacional, un individu aliè a la comunitat, a aquella persona que, dins del catalanisme, defensava unes propostes molt similars: Jordi Pujol.

No debades, va ser el polític qui va engegar tot el procés per tal de captar Candel, qui va propiciar la publicació d'*Els altres catalans* i les seves continuacions, qui va amplificar el seu missatge, i qui, finalment, va consolidar el reconeixement públic del seu autor.

La qüestió és, doncs, aquesta: si l'aportació de Candel no representa intel·lectualment cap novetat rellevant, perquè allò que deia ja ho estava dient Pujol (i, abans de Pujol, d'altres personalitats), i, a més a més, cada cop s'assembla més al pensament del polític, per què l'obra de l'assagista aconsegueix una repercussió social i institucional tan enorme, fins al punt que consagra el seu autor definitivament?

XIII. L'aliança

Tot al llarg d'aquest treball he assenyalat diferents punts de coincidència entre els plantejaments de Candel i el pensament de Pujol. Aquestes coincidències remetent fins i tot a la datació dels textos. Com he fet notar, els textos primerencs de Pujol són del mateix any que l'article germinal de Candel: 1958. A més a més, la captació de Candel per al catalanisme és una aposta del polític. Després de la publicació de *Els altres catalans*, els elogis més fervorosos van ser els de Pujol, i, com he assenyalat les crítiques més consistents contra l'obra van ser redirigides contra ell mateix, com si el defensor de la doctrina candeliana fos el polític.

També és de domini públic (Candel mateix ho explicà) que Pujol va provar de convèncer l'assagista perquè formés part de les llistes de Convergència i Unió, i que la Generalitat governada per aquest partit ha tingut sempre molt present la figura de Candel, fins a organitzar l'acte de commemoració pel cinquantè aniversari de la publicació d'*Els altres catalans*.

En aquest acte, el sociòleg Salvador Cardús, subratlla les coincidències esmentades, però assenyala també els punts foscos que continuen sense resposta:

Cal tenir present que Jordi Pujol havia escrit el mateix any 1958 dos textos, "Per una doctrina d'immigració" i "Immigració i integració", que no es van publicar fins el 1976 amb el títol *La immigració, problema i esperança de Catalunya*. Per tant, sembla del tot impossible que Candel conegués el pensament de Pujol, i és molt probable, però això ens ho diria el president Pujol, que Pujol escrivís els seus textos sense encara haver llegit Candel (*Homenatge*: 1h. 00' 15").

En qualsevol cas, quedar clar que, després de llegir l'article de Candel, Pujol va ser qui va suggerir que s'havia d'encarregar al novel·lista un assaig sobre la immigració a Catalunya. Així doncs, la substanciació de l'article germinal de Candel en el llibre fonamental que va ser *Els altres catalans*,

en un recorregut temporal que va des de l'any 1958 fins al 1964, s'explica, en gran mesura, per la voluntat de Jordi Pujol.

L'historiador Jordi Amat és probablement una de les persones que més subtilment ha copsat aquesta relació. En un moment del seu darrer llibre *El llarg procés. Cultura i política a la Catalunya contemporània (1937-2014)*, descriu així aquesta unió de voluntats: “[l]a immigració era un tema essencial per al nou catalanisme. Una qüestió de supervivència. Candel n'esdevindria un lloable paradigma. L'aliança seria fecunda” (Amat, 2015: 256).

Aquesta citació és molt interessant perquè recull la controvèrsia entre un catalanisme antic i un “nou catalanisme”. Amb tot, segueixo defensant que es tracta de dues formes d'entendre el catalanisme que ja es disputaven el terreny ideològic abans de la Guerra Civil: el catalanisme genealògic i el catalanisme geogràfic. Conseqüentment, no és tracta d'un nou catalanisme, sinó de la reaparició del conflicte, i, per tant, de la necessitat de trobar nous aliats.

En aquest sentit, potser és més il·lustratiu el següent fragment d'un article que Jordi Amat va publicar l'any 2014:

Fruit d'aquell judici sobre el passat i aquella constatació sobre el present, els ideòlegs més realistes del catalanisme de postguerra (Jordi Pujol potser més aviat que ningú) van assumir que la clau de volta del futur del moviment passava per la integració de la immigració. El desafiament era molt complex. No hi havia ni institucions ni projectes que tinguessin com a objectiu la integració en una societat –la societat catalana–, la singularitat de la qual, per acabar-ho de complicar, volia ser dissolta per l'autoritat franquista. En aquesta context cal ubicar la fascinació i la captació per part del catalanisme de Francesc Candel i l'enorme transcendència que va adquirir *Els altres catalans*, best-seller del Sant Jordi del 1964 (Amat, 2014: 63).

Amat confirma la idea, ja expressada, segons la qual Catalunya havia d'integrar els immigrants sense cap estructura politicoadministrativa que ho fes factible. Amb tot, l'historiador detecta la necessitat de fer emergir una veu capaç de cridar els immigrants a la integració. Si bé l'article d'Amat, després d'aquesta brillant anàlisi, se centra en l'estratègia editorial que va confegir Benet per tal de convertir l'obra de Candel en un text de referència, crec que el més important és copsar, com insinua l'historiador, que el catalanisme havia de captar una veu que pogués ser reconeguda dins de l'àmbit de la immigració.

§

Precisament això és el que remarca Jordi Pujol en l'acte commemoratiu celebrat l'any 2014.

En aquesta ocasió, el polític insisteix diverses vegades en el tema que he tractat en primer lloc: el territori. En un moment del seu discurs, recorda la sentència de Candel, segons la qual “el que compte és la terra on vius i viuràs” (*Homenatge*: 32’ 46’’; Pujol, 2014: 140); i cap al final fa referència a “la força aglutinadora de la terra” (*Homenatge*: 42’ 15’’; Pujol, 2014: 141).

Altrament, Pujol hi destaca que la immigració està plantejant un problema molt important a Europa, i que aquesta no el sap afrontar, de moment. La inoperància d’Europa s’explica, segons Pujol, perquè les seves institucions no han sabut resoldre la disjuntiva entre el *ius solis* (el nacionalisme territorial) i el *ius sanguinis* (el nacionalisme genealògic). Catalunya sí que ho ha fet, diu Pujol, hi ha optat pel *ius solis*. Recordo que és Pujol qui planteja aquesta solució l’any 1958, en els seus primers escrits sobre la immigració, quan estableix que és català aquell que viu i que treballa a Catalunya, en definitiva, que hi és, que està vinculat al territori. Però és que, a més a més, afegeix Pujol, Europa no ha tingut un Candel.

Què vol dir això, en perspectiva europea? O dit d’una altra manera, què significa Candel en perspectiva catalana?

Segons Pujol, la importància de Candel rau en el següent fet:

Que el que s’havia de dir a la societat catalana ho digués un immigrant a través d’un discurs que no feia concessions però que tenia un fort component d’humanitat, de capacitat de comprensió i de reconeixement per tot el que, fos qui fos, mereixia va donar molta potència al seu discurs (*Homenatge*: 32’ 20’’; Pujol, 2014: 140).

En aquest sentit, Candel esdevé important pel que diu, però especialment per des d’on ho diu. Candel parla des de fora, perquè, com va insistir en *Els altres catalans*, ell no era català. I aquesta afirmació no era una frase dita a la babalà, per tal d’acontentar els seus lectors catalans. En absolut. Era una frase necessària des d’un punt de vista lògic i programàtic: la veu de Candel havia de ser externa, aliena, no catalana.

Per això, discrepo de l’anàlisi que fa Cardús respecte de la mirada sociològica de Candel. El sociòleg va elogiar en el mateix acte de commemoració l’exercici d’estrangerització que l’assagista va realitzar per tal de descriure les condicions de vida dels immigrants i les seves reclamacions (*Homenatge*: 49’ 03’’). Més exactament, Candel havia d’aparèixer, ras i curt, com un estranger, i justament això és el que es pretenia de la seva aportació al debat migratori: Candel s’havia d’autorepresentar com un interlocutor del bàndol immigrant.

I el mateix Cardús confirma aquesta tesi quan, donant-li la raó a Pujol, que ha intervingut anteriorment, i hi afegeix, en el seu discurs, que la gran aportació de Candel “és que la fa, ja s’ha dit abans, des de l’altre banda” (*Homenatge*: 56’ 39’’).

En definitiva, el gran acord entre el catalanisme i la immigració espanyola, en el segle XX, és l'aliança entre Pujol i Candel. Com he intentat demostrar, tots dos defensen posicions extraordinàriament pròximes; el seu pensament neix de manera sorprenentment paral·lela, i a partir d'aquell moment comparteixen un projecte que, altrament, encara espera, crec jo, i Cardús també, una revisió pública.

§

En *Els altres catalans*, Candel diu les coses pel seu nom, i cita els seus amics, i tots aquells li han facilitat la feina. No obstant això, de tant en tant, Candel fa referència a un amic, però no hi fa constar el seu nom. Una de les apel·lacions és aquesta:

Ja sabem que hi ha un nucli sa de persones del país, així ho hem comprovat en certes revistes, converses, discussions, conferències, articles i enquestes, que admeten i miren amb bons ulls aquest immigrant pobre. *Em diu un amic meu, català conspicu, per dir-ho així, parlant dels immigrants, dels qui es transformaran en "els altres catalans", que tot i la seva amorfia, la seva abúlia, la seva indiferència i el seu vandalisme en alguns casos, poden ésser l'esperança del país i indubtablement el seu futur. Queda pendent el plantejament d'una educació escolar bàsica, cultural i cívica, que amb el temps es podrà assolir.* El problema, segons ell, és aconseguir excel·lents educadors, però educadors en el sentit ampli, gran i solemne de la paraula: nous Pestalozzi que l'educació del poble obsessioni per damunt de tot (Candel, [1964]: 198). [El subratllat és meu]

Significativament, l'any 1958, Pujol havia escrit el següent:

L'element decisiu per a una integració és l'escola. Malauradament, no en disposem. Més aviat ens és desfavorable. Però no hem d'oblidar mai que l'escola és una de les direccions de treball més importants. Per això una solució bona del problema català ha de comportament forçosament que l'escola sigui catalana. I de moment cal ja que els homes que tenen algun contacte amb l'escola – nacional, religiosa o particular– es posin a treballar en aquest sentit. No hem d'entrar en el detall d'aquest treball, però s'ha de fer tot el que es pugui. Ja que no comptem amb unes condicions normals de treball, hem d'aprofitar les engrunes (Pujol, 1976: 87)

Altrament, també m'agradaria subratllar que Candel detalla clarament la famosa descripció que Pujol va fer de l'immigrant, tot fent referència a la seva abúlia i la manca de forma. Com ja he dit, aquesta visió és compartida, encara que amb un vocabulari tal vegada més empàtic, pel mateix Candel. I, en aquest context, l'assagista reconeix que aquestes persones senten una preocupació

veritable i sincera per aquests immigrants pobres, és a dir, manifesta l'existència d'una connexió humana i sentimental entre aquesta part sana del país i els nouvinguts.

Tant és així, que el memorable final d'*Els altres catalans* fa referència a aquest grup de persones, i més concretament a aquest amic innominat:

Bé podria ser, comento amb un gran amic, que en el curs de les dues generacions venidores –potser en caldran més- la catalanitat passés a mans d'aquests “altres catalans”. D'aquesta terra forta, noble i renovadora que és Catalunya dimana una saba tremenda de llibertat, i, alhora, una formidable atracció que es torna fanàtica afecció envers ella. Aquests altres catalans, ben polits ja exteriorment, alletats com hem dit abans pel país, es veuran cridats a una curiosa tasca: la [singularització] de la novíssima Catalunya.

I Catalunya, [a desgrat dels uns i dels altres o potser per això mateix], s'haurà salvat un cop més.

El meu amic té raó (Candel, 2013: 392). [Els fragments entre claudàtors van ser censurats].

No pretén ser la següent afirmació la contribució més important d'aquest treball, però crec que és molt plausible indicar que aquest amic és Jordi Pujol.

Però, si això és cert, perquè llavors Candel no l'anomena? Cal tenir en compte dues possibilitats. D'una banda, l'any 1964, Pujol acabava de complir una pena de presó; en aquest context, no era oportú citar-lo per evitar problemes, més que previsibles, amb la censura; de l'altra, és possible que es tractés d'una petició consensuada, perquè la presència del polític podria haver perjudicat els efectes retòrics del text, és a dir, podria haver diluït la consistència del missatge de Candel com a representant dels immigrants.

XIV. Conclusions preliminars

En resum, el discurs de Candel convergeix fàcilment amb el pensament de Pujol. Si bé aquesta convergència es produeix crípticament en *Els altres catalans*, es manifesta obertament a *Encara més sobre els altres catalans*, en la polèmica amb Jutglar sobre el procés d'integració:

No podem col·locar ací el treball d'en Jordi Pujol. De tota manera, si ens atenim al to taxatiu del paràgraf, que en Jutglar dóna com a textual, em sembla que en Jordi Pujol, ací, té raó. I a veure si ens entenem. Socialment, Catalunya és el que és Espanya; econòmicament, també. Juga la seva carta amb els altres. Però Catalunya, com a poble amb una cultura i un idioma propis, necessita, per a no desaparèixer en aquest aspecte, que aquesta voluminosa massa immigrant, cada vegada més, no l'absorbeixi i la dilueixi, sinó que sigui ella, Catalunya, o els catalans, qui l'assimili i digereixi. Queda clar? (Candel, 1973: 237).

Així doncs, tots dos defensen les mateixes idees: cal apostar per la naturalització dels fills dels immigrants per tal d'assegurar la convivència entre tots els ciutadans, després d'un procés d'integració cultural.

Aquestes idees, que semblen revolucionàries, si hem de fer cas de la interpretació feta per Pujol, quan palesa la seva aposta ferma pel *ius solis*, estan ancorades, realment, en el romanticisme de Herder i de Ratzel.

Com ja he mostrat, el pensament romàntic estableix una relació orgànica entre la comunitat i diversos marcadors: territori, llengua, tradició, parentiu... El nacionalisme pot, o bé escollir qualsevol d'aquests marcadors, o bé entreteixir-los per tal de determinar qui som *nosaltres* i qui són *ells*. En el nostre cas, durant el segle XX, el catalanisme va debatre quin marcador havia de ser el predominant, i és probable que la balança es decantés en favor de la terra, gràcies a l'aliança entre Pujol i Candel.

No obstant això, el valor primordial de la terra oculta altres perspectives: d'una banda, que el territori ja ha pertangut a altres comunitats; de l'altra, que el territori no té cap força coactiva sobre el comportament de les persones, que no existeix, com creia Candel, cap força tel·lúrica, sinó que és la comunitat la que pot condicionar el comportament de l'individu.

Aquesta idea, encara que no sigui exposada clarament, està condicionada per un altre element que comparteixen l'assagista i el polític: la idea que l'immigrant no porta cap bagatge cultural, excepte fam i misèria. Com ja he mostrat, les persones immigrades són taules rases on la comunitat d'acollida pot reescriure els codis, els valors i els comportaments pertinents.

Ara bé: en l'articulació de la creença en la força de la terra amb la ignorància de l'immigrant, Pujol era molt més realista que Candel. Aquest va ser criticat per no ser prou precís en determinar de quina manera el territori havia de naturalitzar els fills dels immigrants. Tanmateix, Candel queda astorat davant la catalanització extrema de nouvinguts malgrat no existir una educació catalana. En canvi, Pujol, com a mínim des de l'any 1958, tenia molt clar que l'educació catalana i en català era una eina fonamental per garantir la cohesió social.

Per tant, davant d'aquesta coincidència del discurs, la importància de Candel rau quasi exclusivament en la seva posició. I torno a repetir, consegüentment, el que ja va dir Pujol: l'important era que això ho digués un immigrant, un estranger, una persona externa al catalanisme, per tal que el discurs pogués ser acceptat pels nouvinguts, perquè havia estat defensat per un d'ells.

Com en el que cas de les firmes en favor de l'escola en català a principis dels seixanta, es tractava d'aconseguir que els nouvinguts, malgrat el seu primitivisme, o tal vegada gràcies a aquest, confiessin en allò que deia una persona com ells per la senzilla raó que ho deia ell.

XV. El símbol

És probable que, realment, aquest treball no hagi aportat fins al moment cap conclusió significativa. Entre els seus possibles mèrits podria indicar la inscripció del discurs de Candel dins de la tradició romàntica, i, més concretament, dins del catalanisme territorial.

Amb tot, dins d'aquesta tradició, i també entre els participants en el conflicte entre el catalanisme territorial i el catalanisme genealògic sempre ha semblat evident que l'assagista no estava aportant cap argument nou; que, en veritat, el més important no era el missatge de Candel, sinó ell mateix. I no obstant això, aquesta percepció, compartida per persones de gran pes cultural, no es correspon amb les enormes dimensions del reconeixement institucional que ha merescut la figura de Candel.

Així doncs, en virtut de la visió de bona part de la intel·lectualitat catalana, que acostuma a menystenir el valor de l'assagista, no poden causar escàndol les opinions de Josep Benet, i recollides per Genís Sinca, respecte de la tasca política de Candel, quan tots dos, juntament amb Alexandre Cirici, es van presentar a les eleccions pel Senat, l'any 1977, representant la llista de l'Entesa dels Catalans:

–La inclusió de Candel en aquesta llista va ser proverbial –diu– . El sol fet d'incloure'l a la llista, de fet, va permetre tenir accés directe amb una gran massa de gent que no tenia ni veu ni vot, aleshores. Va ampliar el ventall de confiança de manera substancial. Ell era l'home perfecte per fer arribar el missatge en aquells barris, i a tanta altra gent diguem-ne desplaçada. Ja sabíem que no era un gran polític; ja ho sabíem, però arribar a aquella gent no era fàcil, i calia fer-ho. Era primordial. No podien quedar fora del marc electoral i, a més, es tractava de molta, molta gent. A ell se'l creien perquè sabien d'on havia sortit. Em sembla que fins i tot havia viscut en una barraca (Sinca, 2008: 363).

No és aquest el lloc per jutjar la posició de Benet respecte de Candel, atès que aquell considerava

que, a banda de no ser “un gran polític”, també creia que “potser no era un gran escriptor, en el sentit estricte del terme, ja ens entenem” (Sinca, 2008: 363). El més important és subratllar que l’aportació fonamental de Candel, segons Benet, consistia en ser-hi per proporcionar una via d’accés a la població immigrada; una gent desplaçada, d’acord amb l’eufemisme utilitzat per Benet, que a més se’l creia, li feia confiança, precisament per la seva condició d’immigrant pobre.

Sinca recull també altres aportacions de Benet que confirmen aquesta convicció:

–Candel va ser, per tant, un molt bon agent social, a més d’escriptor. S’ha de dir la veritat. Una cosa va anar lligada a l’altra. El més important en ell, per tant, no era ni l’escriptura, ni les idees polítiques que pogués tenir, sinó la presència. No era res més que això. Ell galvanitzava: era popular, era estimat: la gent l’adorava perquè era com ells. I realment era així (Sinca, 2008: 364).

Òbviament, aquest treball no pot estar d’acord amb Benet respecte de la importància residual de l’escriptura de Candel. Tot el contrari: cal una anàlisi dels textos per tal d’arribar a la conclusió a què arriba Benet. Una altra cosa és que ell tingués aquesta certesa pel fet que la música de l’assagista ja la coneixia prou; però a les persones que no han viscut aquella època o que no han format part del seu cercle se’ls ha d’explicar per què un escriptor de novel·les ha passat a la història com a un assagista que va aportar unes idees que no eren rellevants, i que, malgrat això, forma part del panteó de personalitats il·lustres del catalanisme recent. I tot aquest procés, si no hi ha un treball previ de reflexió sobre els textos, no es pot entendre.

§

Però ningú millor que Jordi Pujol per entendre la posició de Candel dins de la història del pensament català, atès que aquell s’oposa a la visió de la intel·lectualitat, i referma el valor institucional de l’assagista.

Genís Sinca també va entrevistar el polític, i aquest va tancar la conversa bo i afirmant que Candel és “un dels deu personatges catalans més importants que hi ha hagut al país en el segle XX” (Sinca, 2008: 381). Curiosament, aquesta opinió la repeteix literalment Salvador Cardús en l’acte commemoratiu del 2014 (*Homenatge*: 45’ 00”), alhora que qüestiona l’escàs interès acadèmic que ha despertat l’obra de l’assagista.

Aquesta afirmació tan contundent pot semblar contradictòria amb el següent fragment, però no ho és pas. En un moment de l’entrevista amb Sinca, Pujol parla dels escriptors catalans en llengua castellana:

Hi ha escriptors importantíssims: en Vázquez Montalbán, que tu dius, o el Juan Marsé (encara que, sincerament, jo no l'he llegit)... i, bé, també he de reconèixer que tampoc no he llegit gaire en Candel, la part de la seva novel·lística, vull dir; no m'interessa tant com a escriptor, sinó pel que simbolitza (Sinca, 2008: 380).

No es tracta de criticar el poc interès que mostra Pujol per l'obra creativa de Candel; tampoc aquest treball li dedica atenció. A banda d'això, doncs, la intervenció del polític és significativa perquè indica que Candel no passa a la història de Catalunya ni per la seva personalitat artística, ni per l'originalitat de la seva obra, sinó perquè s'ha convertit en un símbol. En efecte, Candel representa el somni dels immigrants que aconsegueixen prosperar al seu país d'acollida:

...ell, en poc anys, ja havia viscut molt: havia patit la guerra de la manera més crua i, escolta, ja sabíem que tot això no portava a res. La gent s'havia d'espavilar com fos. I Candel ho va fer pràcticament tot sol. Volia progressar. "Sentiment de millora", aquest era l'esperit de la gent que venia a parar aquí..., i aquest és l'esperit de la gent que encara ara vénen a parar a Catalunya. Vénen i venien aquí perquè Catalunya era i és un lloc per millorar, per progressar. Això és important, ¿no creus? I ell, el Candel, ho sabia (Sinca, 2008: 376).

Però, a més de confirmar la capacitat de l'ascensor social a Catalunya, Candel també va tenir un paper simbòlic important en un altre aspecte. En l'entrevista, Pujol es queixa de l'actitud progressista que concedeix drets als immigrants sense reclamar que també hi haurien d'assumir deures. Per aquesta raó, el polític elogia l'actitud de Candel, el qual "[s]ense que se li hagués regalat res, es mostrava disposat a donar, a ajudar" (Sinca, 2008: 378), mentre que:

Tot són exigències per part dels immigrants, reclamació de drets, però cap deure, cap obligació, ¿oi que m'entens? Ara, per dir això que t'estic dient et titllen de xenòfob, és clar. Però això és el mateix que reclamava Candel, amb unes altres paraules. Ell renyava els immigrants per la manca d'esforç a l'hora d'integrar-se. I jo vaig entendre la importància (simbòlica) del que deia, ¿entens? (Sinca, 2008: 378-379).

Segons Pujol, era important que un immigrant com ara Candel digués als seus germans, respectant el terme utilitzat pel mateix assagista, que calia integrar-se en el país d'acollida. I, en efecte, com ja he mostrat, el missatge de Candel és, en darrera instància, una comminació moral, una crida ètica cap a la integració dels valors socials i culturals de la comunitat catalana.

Així doncs, com diu el polític, Candel simbolitza aquesta necessitat d'assumir uns nous continguts identitaris, és a dir, es constitueix en exemple vivent d'un captament nacionalment

responsable, i, per tant, en la veu adient per fer arribar aquesta obligació als seus iguals. El problema és, en definitiva, que aquesta exemplaritat no podia fer-se arribar als sectors immigrants des de fora, perquè llavors s'hauria interpretat com una ordre que hauria generat rebuig; en canvi, Candel apareixia com la persona que havia trobat el seu camí cap a la catalanitat, i, per tant, podia oferir aquesta experiència exemplar als seus germans com a camí de realització personal i col·lectiva.

Aquesta certesa la recull Pujol quan concreta la dimensió real del Candel simbòlic:

...en Candel no podia tenir la mateixa percepció de les coses que tenia jo, evidentment; però aleshores, quan llegeixo l'article de *La Jirafa*, "Los otros catalanes", el 1958, llavors sorgeix la idea del llibre *Els altres catalans*, amb la tesi aquesta. Amb la tesi del llibre hi estic d'acord, i tant que sí! Coincideix molt amb la meva. Em vaig posar en contacte amb ell. Abans d'això jo havia escrit la meva idea sobre la immigració, no et pensis. Però malgrat els viatges pel sud d'Espanya, em vaig adonar que mai no arribaria al que ell tenia; o sigui, al coneixement de primera mà de l'assumpte. Jo no podia arribar on arribava ell (Sinca, 2008: 375).

Aquest fragment és molt suggerent perquè resumeix la major part de les idees que he anat exposant; en primer lloc, la coincidència cronològica entre els discursos del polític i de l'assagista; segonament, la defensa de la mateixa idea bàsica, és a dir, la catalanització dels fills dels nouvinguts en virtut del seu lloc de naixement; i, finalment, la necessitat de captar aquesta veu immigrada, i d'incorporar-la al debat sobre el nacionalisme i la immigració.

Amb tot, potser ara cal subratllar que Pujol era plenament conscient de la necessitat d'aquesta incorporació en una doble vessant: d'una banda, perquè enriqueix la polèmica amb una veu que no pertanyia, de bon principi, als cercles catalanistes; de l'altra, perquè aquesta veu podia adquirir un valor simbòlic en representació del món de la immigració. En definitiva, a Candel, els immigrants li farien cas perquè ell era també un nouvingut, mentre que, a Pujol, no se l'escoltarien perquè no formava part del seu món.

No cal dir que el polític ha estat sempre extraordinàriament hàbil per captar determinades personalitats, des de Candel fins a Justo Molinero, passant per Carmen Sevilla, capaces de representar aquest espectre immigratori de la societat catalana (Espasa *et al.*, 2009: 155). Però és molt probable que la força institucional del primer es fonamenti en la seva condició de primera baula d'aquesta estratègia. No debades, la amistosa proximitat conreada durant gairebé cinquanta anys entre Pujol i Candel ha anat refermant la imatge que es va començar a gestar als anys seixanta: l'aliança fecunda entre el catalanisme integrador i els immigrants disposats a integrar-s'hi.

Ara bé: per tal de copsar com es nodreix aquesta imatge d'aliança entre dos móns

condemnat al compromís, només cal atendre la retòrica del polític en la citació precedent. Com Pujol mateix ha indicat, ell va saber captar la força simbòlica de Candel, i, per tant, va endegar tot el procés que havia de portar fins a la consagració del seu autor. Pujol apareix com a l'actor insubstituïble en aquesta projecció simbòlica: després de llegir l'article embrionari, ja té la visió del llibre que se li ha d'encarregar; llavors, entra en contacte amb ell, i confirma que llurs tesis són semblants, de tal manera que es reforçant mútuament; malgrat que no se'n pot ocupar directament, es preocupa perquè gent propera convenci Candel de la necessitat d'escriure *Els altres catalans*; un cop el llibre es publica, escriu dues lloances que assegurin el seu èxit comercial.

Aquest procés es va complementar posteriorment amb dues estratègies paral·leles: d'una banda, la reactualització, més o menys periòdica, del llibre i de la problemàtica que tracta; de l'altra, el reconeixement institucional, amb la concessió de la Creu de Sant Jordi l'any 1983 i la Medalla d'Or de la Generalitat l'any 2003. I així fins arribar, coincidint amb l'homenatge pel cinquantè aniversari de la publicació d'*Els altres catalans*, a la museïtzació de la figura de Candel.

§

Genís Sinca, l'autor de la seva biografia, va ser el comissari de l'exposició *Candel. Els altres catalans*, que es va poder visitar gratuïtament, a la planta baixa del Museu d'Història de Catalunya, des del 9 d'octubre del 2014 fins el 15 de gener de l'any 2015.

Del contingut de l'exposició, només en destacaré tres elements que es poden documentar en el dossier de premsa (*Dossier*, a efectes de citació).

El primer té a veure amb la rellevància social de Candel. Segons aquest dossier: “[l]’exposició fa un repàs a la vida i obra del dibuixant, pintor, polític, periodista i, sobretot, escriptor, que va erigir-se com a representant i veu del fenomen immigratori a Catalunya” (*Dossier*, 2014: 2). Conseqüentment, l'assagista representa una posició consolidada i reconeguda dins dels sectors immigrants, algú en qui es pot confiar i que pot parlar en nom del col·lectiu.

El segon element està relacionat tangencialment amb la seva primera dona, de la qual el text de l'exposició diu que ella és:

“el personatge femení més autèntic i destacat en la vida de Candel: en el fons era gràcies a ella, al seu caràcter directe, que el marit va seguir sempre en contacte amb el vertader esperit dels immigrants (*Dossier*, 2014: 4-5).

Es produeix aquí una reificació evident d'una condició, la d'immigrant, que hauria de ser provisional, si hem de fer cas de la voluntat integradora dels textos de Candel, però que,

sobradament, se li presenta al lector com a perenne, espiritual i verificable: és a dir, un bon observador pot ser capaç de captar la veritable forma de ser dels immigrants.

El tercer dels elements que vull destacar correspon al capítol dels reconeixements que va rebre Candel. En efecte:

El 4 de setembre de 2003 rep la Medalla d'Or de la Generalitat 2003 [sic], la distinció més important del govern català, de mans de Jordi Pujol, amb qui l'uneix una gran amistat que ha donat resultats molt positius, sobretot per entendre la importància fonamental d'unes onades immigratòries que han transformat totalment el panorama social, econòmic i cultural de Catalunya (*Dossier*, 2014: 7).

Aquest fragment, que, com els altres, formava part dels plafons que integraven l'exposició, anava acompanyat de quatre fotografies en què Pujol i Candel compartien l'escena. Inevitablement, doncs, el discurs de l'exposició consolida la imatge d'un acord històric que havia de guiar la reconstrucció nacional de Catalunya. En aquest sentit, el reconeixement, l'admiració i el respecte que el polític i l'assagista sentien l'un per l'altre reproduïen simbòlicament la integració en el cos nacional dels elements de la immigració.

Amb tot, aquest trets elements arrosseguen un evident perill per a la convivència i per a la comprensió de la realitat: l'ètnicització. En efecte, la trajectòria de la figura pública de Candel pot condensar-se en tres estacions: en primer lloc, aparició sobtada d'un veu nova, a la qual se li facilita un altaveu per tal de fer arribar el seu missatge a un públic majoritari; segonament, el reconeixement institucional a la tasca feta per aquesta figura, com a representant indiscutible d'un sector de la societat; i, finalment, la reificació pràcticament inevitable d'aquest sector, ja que si no fos així no tindrien necessitat d'una veu que el representés. El camp de forces que descriu la unió d'aquests tres vectors és: l'augment del valor simbòlic del personatge fa augmentar directament i proporcional el nivell de reificació dels immigrants.

XVI. Etnicització

El més alarmant, però, és que aquesta dinàmica etnicitzadora continua estenent-se cinquanta anys després de la publicació d'*Els altres catalans*, l'obra que apostava, nogensmenys, per la naturalització dels fills immigrants pel simple fet d'haver nascut a Catalunya. I aquí, *després* no vol dir ni *malgrat*, ni *a causa de*, sinó senzillament vol marcar un punt temporal capaç d'emmarcar un procés que dura, com a mínim, mig segle, perquè, si tenim en compte les prevencions immigratòries d'Eugeni d'Ors, aquesta dinàmica fa més d'un segle que es perllonga.

En efecte, una de les profecies de l'obra magna de Candel augurava la catalanització completa dels fills dels immigrants. En un fragment ja citat, l'assagista deia que les criatures que neixen als suburbis seran "categòricament" catalanes (Candel, [1964]: 53). En aquest mateix sentit, Pujol afirma, tot parlant de les dificultats nacionals de Catalunya:

Els catalans som un cas únic a Europa. No podem badar. Cada català..., cada "nou català" té un deure; un dret, sí, però també un deure, de preservar aquest esperit... tan nostre, ¿oi? L'esperit que els va fer venir cap aquí, precisament, que farà que Catalunya continuï sent un bon lloc per venir. Però amb unes condicions, òbviament. Candel, en definitiva, se n'adona i lluita: creu en el somni que empaitaven els seus pares... perquè ell el va acabar realitzant. *Volien ser catalans, els altres catalans, i ho van ser. Van perdre la cueta dels "altres" i van acabar sent catalans a seques, que és del que es tracta* (Sinca, 2008: 380-381). [El subratllat és meu].

No obstant això, el següent llibre de Candel sobre la mateixa temàtica, publicat l'any 1973, atès que repeteix la fórmula de l'èxit amb el títol *Encara més sobre els altres catalans*, va consolidant una alteritat que en la mateixa obra es nega matemàticament: cal recordar que és aquí on Candel afirma que "tots som xarnegos" i que "tots som catalans" (Candel, 1973: 307).

Però aquesta equiparació no pot lluitar contra la tendència lingüística a separar col·lectius.

Per exemple, en relació al pròleg que va escriure per a la tercera edició d'*Els altres catalans*, l'assagista afirma que:

Jo acabava el meu pròleg (...) dient que em trobava com entre dos focs d'aquesta espècie de bàndols. "Tú eres el más indicado para decirles a los catalanes..." "Tu ets el més indicat per dir ara als immigrants..." En realitat, i pràcticament, als catalans ja els vaig dir tots el que feia al cas en el meu assaig. Als immigrants no els vaig predicar tant (Candel, 1973: 89).

Consegüentment, Candel identifica dos bàndols enfrontats socialment, i el seu llenguatge reproduïx aquest enfrontament mitjançant una distinció entre els nacionals i els nouvinguts.

Més endavant, parlant de l'èxit d'*Els altres catalans*, es produeix la mateixa distinció lingüística:

En realitat, i en termes amplis i generals, el meu llibre a tots els va caure en gràcia. El van aplaudir els catalanistes, els comunistes, els catòlics progressistes... I això em va agradar. El llibre estava en línia. Va caure bé als catalans i als immigrants. I això encara en va agradar més (Candel, 1973: 145).

Ja a la dècada dels vuitanta, a *Encara més sobre els altres catalans*, el procés etnicitzador es confirma tant en la vitalitat de la categoria sociològica, que encara apareix al títol del llibre, com en la dinàmica social. En efecte, Candel indica que hi ha una percepció molt positiva respecte de l'aprenentatge del català per part d'aquells "que «encara» anomenem immigrants –qualsevol dia d'aquests ho deixarem de fer– i als seus descendents" (Candel, 1985: 34). Consegüentment, l'assagista confirma tipogràficament, mitjançant l'ús de les cometes, que la integració dels immigrants s'aplaça *sine die*.

Un aplaçament que es confirma especialment en l'àmbit polític, quan Candel ens parla d'un míting durant les eleccions generals de l'any 1982:

Entre el públic dominava l'immigrant. Als mítings que he fet (...) sempre hi predominava aquest element. ¿És que els catalans no anaven als mítings? Alguns, d'entre els mateixos catalans, han assenyalat que generalment, no –ni a mítings ni a altres actes–, per això eren més els immigrants a la Diada de Sant Boi [1976] que els mateixos catalans" (Candel, 1985: 164).

La reificació del col·lectiu immigrant es confirma, doncs, quan s'aproximen les eleccions, "[a]ixí és que l'immigrant de "ser" important –això, a causa dels drets humans, sempre ho fou– ha passat a "sentir-se" important, concretament durant les jornades preelectorals" (Candel, 1985: 166). Però, malgrat aquesta importància, o potser a causa d'aquesta, l'immigrant continua sent el que és, un

element estrany dins del cos social.

Finalment, a principis del segle XX, l'experiència de la immigració no espanyola serveix per confirmar la reificació permanent dels col·lectius no catalans:

I amb els magribins passa el que passa en alguns pobles respecte a alguns immigrants (i fills d'immigrants) d'altres contrades de l'Estat espanyol: que es valora més el cognom català d'algú que la vàlua personal en si mateixa d'un de fora (Candel, 2001: 151).

El lector s'ha de fixar que en aquest text no es fa servir el terme català, ni cap de les seves aproximacions, com ara altre català, per designar els immigrants o els fills dels immigrants espanyols.

Perquè, en efecte, l'any 2015 aquest grup no totalment català continua existint, independentment de la seva adscripció política. O almenys així ho demostra el següent text que, sense signar, va servir com a resum del contingut del llibre *Revoltats* d'Oriol Junqueras i de Justo Molinero, i que *El Periódico de Catalunya* va publicar en el suplement especial de Sant Jordi del 2015:

Un diàleg intens i apassionat sobre l'actualitat més candent entre el polític republicà i el comunicador, que representen dos dels grans sectors de l'actual societat catalana: l'independentisme d'esquerres i els catalans d'ascendència de fora de Catalunya (*El Periódico de Catalunya*, 22/04/2015).

No cal subratllar que el text no considera necessari fer evident l'ascendència dels independentistes d'esquerres, mentre que els altres catalans mantenen la referència als seus orígens, malgrat que, com deia Pujol, l'objectiu era que perdessin "la cueta".

I, tanmateix, això no ha estat encara possible, en gran part, a causa de la utilització política de representants que parlen en nom d'un suposat col·lectiu amb característiques comunes i inalterables. M'estic referint, evidentment, al paper que ha jugat i juga Justo Molinero com a substitut o complement de la figura de Candel, ja sigui de bracet amb Jordi Pujol, o, com en aquest cas, ja sigui amb Oriol Junqueras.

XVII. Ampliació del focus

Atesa, doncs, l'etnicització progressiva dels immigrants dins de la societat catalana, en part a causa de la promoció (endegada per Pujol) d'una veu (la de Candel) que els representa, i de la institucionalització del valor d'aquesta veu, cal estudiar la següent correlació: la valoració que un determinat intel·lectual fa de la figura de Candel és correspon directament i proporcional amb la percepció que aquell té de la tasca política de Pujol. A més a més, aquesta correspondència també ha afectat la dimensió ètnica dels descendents de la immigració espanyola en relació al projecte de reconstrucció nacional: en aquest sentit, la valoració positiva de la relació entre el polític i l'assagista sembla apostar per reconduir l'etnicització que he mostrat, cap a una desetnicització fonamentada en un nou marc metafòric; en canvi, la valoració negativa defensa la integració dels immigrants en un procés de reetnicització global dels catalans.

Amb tot, aquestes proposicions, fetes tan alegrement, s'han de matisar, perquè no faig aquí un estudi estadístic, sinó un estudi crític dels discursos. Així doncs, aquestes correlacions matisades es provaran en textos de Joan Ramon Resina, de Josep-Anton Fernández, i de Salvador Cardús.

§

En l'article "La identitat al mercat: l'escriptor català i la ideologia del xarnegisme", Joan Ramon Resina fa una anàlisi crítica del món literari de Juan Marsé. A banda, però, fa també un encès elogi del pensament de Candel, el qual es presenta com a contrafigura del novel·lista barceloní.

En aquest sentit, Marsé apareix com un escriptor que es vanta d'ocupar una posició marginal en la societat catalana pel fet d'escriure en castellà, tot ignorant els poderosos ressorts culturals, econòmics i socials que té a la seva disposició, i que s'han confirmat amb escriure fins a rebre el premi Cervantes l'any 2008.

Ben al contrari, Resina destaca de Candel que:

Disposant d'informació de primera mà referent a la vida quotidiana dels immigrants, el seu desarrelament i posterior arrelament, les seves aspiracions, els seus interrogants i les seves afirmacions, la humiliació patida en el passat i el seu nou orgull, en Candel definí la integració com la participació en una activitat anomenada cultural... (Resina, 1999: 33).

Així doncs, Resina presenta un Candel preocupat fonamentalment pels problemes culturals, i més concretament sociolingüístics, fins al punt d'afirmar que *Els altres catalans* és un “estudi pioner en el conflicte del llenguatge” (Resina, 1999: 36).

Que això no és cert del tot ho demostra el fet que les citacions de Candel que Resina incorpora al seu text són extractes de *Encara més sobre els altres catalans*, és a dir, d'aquella obra en què l'assagista comença a fer el gir culturalista que ja he explicat. En efecte, si a la seva primera obra els problemes eren el reconeixement nacional i les necessitats bàsiques dels immigrants, a partir de la segona obra es palesa una tendència a tractar les qüestions de caràcter cultural i lingüístic.

Aquest biaix en la interpretació de Resina es confirma en el següent fragment, en què aquest afirma que l'aportació més significativa de Candel:

...fou la reformulació del problema d'identitat. Substituint el terme “altres catalans” pel d'“immigrants”, volia donar a entendre que la identitat es basa en el fet de trobar un “altre” (Resina, 1999: 33).

Amb tot, aquesta trobada d'identitats estava trasbalsada pel règim franquista, ja que, diu Resina, “[e]l més normal hauria estat que els catalans juguessin el rol del «dominant»” (Resina, 1999: 34), però com a conseqüència del moment històric la posició dominant l'ocupà l'immigrant, convertint al català en l'“altre”.

Ignoro si Candel va llegir aquest article, però no sé fins a quin punt li hauria semblat versemblant que els seus pares, quan van arribar a Catalunya, havien tingut una posició de domini en les seves relacions amb els catalans, o si va arribar a pensar que potser la designació de “xarnego” era emprada per tal de relativitzar la posició de domini de l'immigrant. Amb tot, és evident que el règim franquista modificà la relació entre autòcton i immigrant, però no fins el punt que sosté Resina.

No puc tractar aquí aquest tema, així que només apunto, encara que pugui semblar escandalós, que, a parer meu, la presència de l'Estat espanyol, ja sigui en la seva forma dictatorial o

democràtica, ha paralitzat, en tant que Estat, l'aparició de situacions de violència entre autòctons i immigrants. En aquest sentit, una de les frases més punyents de la introducció de Najat El Hachmi al pròleg d'*Els altres catalans* expressa una paradoxa que no he pogut analitzar: “[é]s realment sorprenent que Catalunya no pateixi una fractura social més greu, que no tingui problemes semblants als que té França amb descendents d'argelins i marroquins (Candel, [1964]: 9). El marc teòric de René Girard crec que pot jugar un paper fonamental en la comprensió d'aquest fet.

Cal, però, tornar a Resina, i confirmar que la seva interpretació de Candel es desvia d'una correcta comprensió fins al punt de contraposar les seves idees amb les propostes de Jordi Pujol. El següent fragment vol fer veure que l'assagista s'oposa a la tebior nacionalitzadora del polític, ja que “[e]n definir la identitat com a desenvolupament col·lectiu, Candel evita el perill de fer-la dependre d'actes subjectius de la voluntat” (Resina, 1999: 35).

És evident que l'objecte de l'atac és la frase pujoliana que assegura la catalanitat d'aquells que viuen i treballen a Catalunya, i que a més la fan seva, car Resina considera que aquesta és una “definició buida i administrativament sense sentit” (Resina, 1999: 70).

Ara bé, aquesta posició es pot defensar sense haver de recórrer a Candel, perquè a aquest, com ja he indicat, li hauria agradat relativitzar encara més la proposta de Pujol:

A mi, la definició m'hauria agradat redactada així: *és català tothom qui és a Catalunya. I prou*. Quan siguem una nació-Estat succeirà d'aquesta manera. I aquí el “ser” no adquireix segones intencions reivindicatives o testimonials, sinó que es refereix simplement a l'espai físic que ocupes a Catalunya, i que no ocupes en cap altre lloc (Candel, 1985: 230). [El subratllat és mou]

És cert que aquesta definició candeliana de la catalanitat no la fa dependre de cap acte subjectiu de la voluntat, però no li dona cap contingut cultural.

Curiosament, aquest fragment procedeix del mateix llibre en què es consolida el gir culturalista de Candel, *Els altres catalans vint anys després*, en el qual apareix un altre fragment cèlebre i que ja ha aparegut en aquest treball:

M'he resistit, durant força temps, a creure que la llengua catalana a Catalunya i per als catalans sigui més important no només que l'economia, sinó que tot. I m'hi resistia, potser, per la meua condició de castellanoparlant. I havia arribat a dir, i com jo, altres, que hi ha catalans que, tot i el seu català, no tenen res de catalans, mentre hi ha gent que en el cas contrari, sí. Això no és del tot cert. No hi ha una regla d'or sobre la catalanitat, excepte la de la llengua, i és per això que cadascú és català –o no ho és– a la seva manera. A l'immigrant, per molt català que sigui o se senti, si li falta la llengua catalana, no té credibilitat. Al fill d'immigrant, nascut a Catalunya, per més català que resulti a

efectes de registre, i que si havent nascut aquí no és català, què és?, si no parla la llengua catalana se li dirà: però, quina classe de català ets tu? (Candel, 1985: 101-102).

En aquest text és palesament contradictori amb l'anterior, i no només des d'un punt de vista argumentatiu, sinó precisament respecte d'allò que havia destacat Resina: si en el primer fragment no hi ha ni contingut ni acte subjectiu de la voluntat, en aquest segon, en canvi, la integració cultural depèn de la voluntat individual, car "cadascú és català –o no ho és– a la seva manera".

Penso, per tant, que Resina sobreinterpreta determinats fragments de l'obra de l'assagista, que li poden servir per oposar la figura de Candel a la de Marsé, però no per convertir Candel en crític catalanista de Pujol. No cal repetir que un dels fonaments d'aquest treball és la concordança entre el polític i l'assagista d'ençà finals dels anys cinquanta, així que em limito a reproduir l'obert elogi que Candel va dedicar l'any 1985 a *La immigració, problema i esperança de Catalunya*:

És un llibre, com diria jo, panteísticament catalanista, decididament integrador, i, com indica el títol, intenta convertir en esperança un problema tan impressionant com ha estat i és la immigració per a Catalunya (Candel, 1985: 125).

Així doncs, per tal de defensar la hipòtesi inicial, segons la qual es podia establir una relació positiva entre la valoració que un pensador fa de la personalitat de Candel i el respecte que li mereix la tasca de Pujol, he hagut de dissentir de la interpretació que proposa l'article de Resina. Amb tot, aquesta discussió em permet matisar la meva afirmació, i m'obliga consegüentment a buscar un nou espai textual que em permeti consolidar una idea que, ara mateix, ha quedat en suspens.

§

El malestar en la cultura catalana. La cultura de la normalització 1976-1999, de Josep-Anton Fernàndez, és una obra que tracta de ple la problemàtica que justifica aquest treball:

Les categories identitàries actives a Catalunya fins a la Restauració de la monarquia constitucional han experimentat un procés de fragmentació i de redefinició que ha dissolt el consens sobre el que significa ser català avui. Aquests canvis, inclòs el caràcter excepcional de la immigració espanyola dels anys seixanta, han superat la capacitat dels recursos simbòlics, retòrics, pragmàtics i institucionals a l'abast de la societat catalana per tal de representar-se ella mateixa en tota la seva complexitat, fins al punt que constitueixen un autèntic procés de deconstrucció nacional (Fernàndez, 2008: 20).

En aquest procés de deconstrucció nacional ha col·laborat, doncs, el projecte de normalització engegat per les institucions democràtiques catalanes d'ençà l'any 1976. Ara bé:

...el canvi a què aspira el projecte normalitzador preveu la naturalització (és a dir, arribar a una situació de neutralitat ideològica) de la cultura catalana al seu territori, com a resultat d'un consens, sense que hi hagi cap ruptura ni fractura social, però alhora sense que es produeixi un debat social a fons que, tenint en compte la nova configuració demogràfica resultant de les immigracions massives dels anys 1940-1975 i la posició dominada que històricament ha ocupat la cultura catalana, podria arribar a situar aquesta en una posició més marginal encara, o deslegitimar-la (Fernández, 2008: 37).

Per tant, el text subratlla que el procés de normalització relliga, com ja he mostrat en relació als fonaments romàntics del catalanisme, la cultura al territori. Però, altrament, atesos els canvis sociohistòrics que s'han produït durant el franquisme (entre els qual destaca la massiva immigració espanyola), Fernández critica que aquestes alteracions no siguin analitzades obertament, perquè, en cas contrari, la cultura catalana pot quedar deslegitimada.

Per aquesta raó, *El malestar en la cultura catalana* fa una anàlisi profunda del projecte pujolista, segons la qual la base ideològica de la normalització ha causat una crisi dels discurs de legitimació, una crisi de producció de valors, i, molt especialment, una crisi dels discursos identitaris. En relació a aquesta darrera crisi, el text estableix molt clarament que tant la immigració com Jordi Pujol han jugat un paper decisiu:

Les onades migratòries dels anys 1940-1975 hi han jugat un paper determinant [en la crisi identitària]: com veurem més endavant, la definició generalment acceptada de la catalanitat, "És català tot aquell que viu i treballa a Catalunya", ha curtcircuitat els discursos sobre la identitat catalana i l'ha convertit en un "significat buit" plenament disponible per al seu ús en els combats polítics i ideològics per l'hegemonia... (Fernández, 2008: 234).

En aquest context de crítica al projecte de la normalització, cal inserir, segons Fernández, la constatació de les mancances discursives de les dues personalitats que han buidat de contingut la definició de la identitat catalana, a causa, entre altres factors, de llur percepció del procés d'integració de la immigració espanyola:

Sigui com sigui, i com dèiem abans, la complexitat d'aquesta història i de les seves representacions xoca frontalment amb una extraordinària pobresa dels discursos i les representacions. Sí, tenim *Els altres catalans*, de Francesc Candel (1964), el llibre de Pujol (1976), alguns estudis sobre la història i la sociologia de la immigració, però poca cosa més (Fernández, 2008: 256).

Així doncs, en relació a la meua hipòtesi, és molt significatiu que, en una obra que critica el programa pujolista, i que considera sorprenent “l’absència de representació i autorepresentació de la immigració d’origen espanyol en català” (Fernández, 2008: 257), aquest sigui l’únic moment en què apareix Candel.

Per tant, en virtut d’aquest menyspreu que confirma la correlació que havia establert, no és estrany que Fernández no sigui partidari del procés de desetnicització que, en un principi, defensava Candel, amb allò de tots som catalans perquè tots som xarnegos. Ben al contrari, el filòleg aposta per una etnicització de la societat catalana, encara que no en funció de la nissaga, perquè “actualment el 75 per cent de la població catalana té origen immigrant” (Fernández, 2008: 247), sinó en funció de la llengua. Aquest procés de reetnicització a través de l’idioma, però, ha de provar d’imposar la seva hegemonia en el context d’un conflicte lingüístic i ideològic:

Aquesta crisi dels discursos identitaris, naturalment, es dirimeix en el terreny ideològic, i està directament relacionada amb els intents de desetnicitzar la identitat catalana per tal de crear un sentit *cívic* (i no *ètnic*) de la catalanitat. Així, ens trobem amb tres definicions en competició. Com indiquen pràcticament tots els autors, a un nivell popular la llengua és el principal marcador d’identitat ètnica, per davant del naixement, la nissaga i el sentiment o la voluntat de pertinença; els discurs majoritari, però subjacent, és doncs el següent: “És català qui parla català”. Al costat d’aquest, trobem un discurs polític i institucional que no podem considerar dominant sinó més aviat *predominant*: “És català qui viu i treballa a Catalunya”. I per damunt de tots, hi ha el discurs oficial de l’estat, que té, ell sí, un caràcter dominant: “Un català no és res més que un ciutadà espanyol nascut o resident a Catalunya” (Fernández, 2008: 258-259).

§

El sociòleg Salvador Cardús ha aparegut de manera repetida en aquest treball, perquè ha participat molt activament en el reconeixement acadèmic i social de la figura de Candel. Un dels objectius de la seva intervenció en l’acte d’homenatge pel cinquantè aniversari de la publicació d’*Els altres catalans* és justament rescabalar l’assagista dels menyspreu acadèmic. Amb tot, la meua pretensió és demostrar que Cardús, atès que valora molt positivament la tasca de Candel, aprova també el projecte de normalització de Pujol, i, més encara, que el sociòleg s’inspira en el pensament del polític.

La posició ideològica de Cardús és prou coneguda:

Miro de mantenir la independència de criteri perquè em sembla que és la condició del paper de

l'intel·lectual, d'aquell que s'atreveix a opinar. Però no he sigut mai neutral i em sembla que el meu compromís amb un tipus d'idees i de projecte de país, que ara mateix coincideix amb el d'ERC, és obvi, però carnet no en tindrè mentre em dediqui a la sociologia (Cardús, 2003: 7).

Això no obstant, la disposició protocol·lària dels participants en l'acte commemoratiu del 2014 (primer Pujol, després Cardús) subratlla una coincidència ideològica que és manifesta retòricament de dues maneres. D'una banda, Cardús repeteix literalment, com ja he esmentat, l'opinió de Pujol, segons la qual Candel és una de les deu personalitats catalans més importants del segle XX; de l'altra, el sociòleg pica l'ullet al projecte pujolista quan indica: “en un país normal –és curiós com hem tornat a la vella idea de la normalitat– Candel hauria pogut entrar a la llista dels textos clàssics sobre la immigració (*Homenatge*: 52' 40'’)

Amb tot, segurament és més important mostrar que el treball sociològic de Cardús es nodreix d'algunes idees de Pujol. En efecte, en la mateixa entrevista de la qual he extret el fragment anterior, el sociòleg parla de la relació conceptual que cal establir entre identitat i immigració:

M'agradaria que la condició d'immigrant passés a formar part de la nostra mateixa identitat, que no penséssim que la immigració és una amenaça sinó que entenguéssim que la immigració és un dels elements fonamentals de la nostra identitat. L'única manera de dissoldre la condició d'immigrants és que tots ens reconeguem de fet immigrants... (Cardús, 2003: 7).

Aquesta darrera frase recorda clarament l'equació candeliana, segons la qual tots som xarnegos i tots som immigrants. Altrament, aquest text ja anticipa la pretensió de Cardús de convertir la immigració en un lloc de memòria de la identitat catalana:

En particular, per als catalans, la condició d'immigrant ja no pot ser considerada d'una experiència estranya. Tot el contrari, ens és tan familiar que, definitivament, hauríem d'apropiar-nos-la conceptualment i sentimentalment –com han fet tants individus i famílies– i fer la immigració un lloc de memòria del catalanisme (Cardús, 2009: 12).

Amb tot, el que ara vull destacar és que aquesta identitat fonamentada en la immigració, és a dir, en l'origen forà i dubtós de tots nosaltres, es basteix sobre la metàfora de l'empeltament:

Pensar-nos com a antic immigrants no tant sols faria justícia a la realitat majoritària del país, sinó que podria contribuir a l'acceleració de l'abandó de la condició d'immigrant dels últims nousinguts. (...) I, encara, podríem descobrir amb més claredat quin ha estat el nostre model d'incorporació social, que no és ni l'assimilacionista, ni el del mestissatge ni el de la multiculturalitat, que són metàfores que

no s'ajusten a la nostra realitat social i històrica. El nostre és un model d'èxit que he suggerit que anomenem *d'empeltament* (Cardús, 2009: 15-16).

Per bé que aquesta idea de l'empeltament, Cardús ja la va esmentar en un article de l'any 2002 publicat a la revista *L'Espill*, el seu suggeriment és més exactament un manlleu teòric, atès que aquesta metàfora ja l'havia utilitzada Jordi Pujol, l'any 1979, a les Jornades sobre Immigració i Reconstrucció Nacional a Catalunya organitzades per la Fundació Bofill:

Vull subratllar que aquesta realitat que hi ha d'haver ha de ser una realitat catalana per una raó molt simple i fonamental: perquè el tronc d'aquest país és català. I perquè només hi ha en aquest país un tronc català i (...) allò, allò de més enllà, el que sigui, molt bé, s'empelta; però les coses que s'empelten s'han d'empeltar amb una cosa que ja hi ha, a un tronc que és sa, que ha hi és. I aquest tronc a Catalunya és català o no és (Casassas, 2009: 646).

XVIII. Conclusions parcials, o com tornar a fracassar

En resum, a banda de la postura discutible de Resina, el contrast entre les lectures de Fernàndez i de Cardús han permès establir que realment existeix una relació positiva entre totes dues variables, és a dir, entre la interpretació de Candel i la valoració de Pujol.

Altrament, aquesta dicotomia té un pes sobre la imatge que es dóna de la immigració espanyola a Catalunya. En el cas de Fernàndez, el menysteniment de Candel i la crítica al projecte normalitzador s'associa a una reetnicització dels immigrants en funció dels valors culturals, i molt preferentment la llengua; en canvi, Cardús, arran de la hipertrofia de la significació simbòlica de Candel i de l'aprovació de la política de normalització, continua en l'intent de dissoldre la condició de l'immigrant mitjançant l'ús d'un marc de referència metafòric, en la mateixa línia marcada per Pujol, que esperava que els altres catalans perdessin finalment "la cueta".

En certa manera, doncs, aquesta oposició reproduïx, amb elements postmoderns, l'enfrontament entre un catalanisme vertical i un catalanisme horitzontal.

Però, insospitadament, sobta que totes dues tendències enfrontades coincideixen en un menyspreu cap a la idea d'hibridació, és a dir, de mestissatge.

En realitat, cal matisar aquesta idea, ja que Fernàndez manifesta una tebior que crec que està relacionada amb el fet que una defensa de la idea de mestissatge dificultaria parcialment el seu projecte reetnicitzador. Amb tot, per tal de justificar la meua afirmació, recupero un fragment en què, després d'analitzar les novel·les *L'òpera quotidiana* de Roig, *La dona discreta* de Jaén, i *Carrer Bolívia* de Barbal, Fernàndez arriba, en un intent de consolidar, significativament, el projecte de Cardús de convertir la immigració en un lloc de memòria, a la següent conclusió:

Les tres novel·les que acabo d'analitzar en aquesta secció intenten convertir la immigració en un "lloc de memòria", però el seu nivell d'èxit potser és limitat. (...).

Aquestes tres novel·les, no obstant, obren noves avingudes gràcies a la seva atenció al cos. En particular, donen sortida a determinades ansietats sobre la reproducció social i cultural a Catalunya que no han trobat amb gaire freqüència vies d'expressió en el discurs públic. Per damunt de tot, ens fan veure que *la immigració potser no és el secret brut de Catalunya*; si aquests textos han trencat un tabú, és el de mostrar l'existència de discursos incestuosos sobre les arrels culturals – presents a tots els sectors socials, tant autòctons com d'origen immigrant- que han impedit la representació d'aquest aspecte fonamental de la cultura catalana i, per tant, l'han mantingut en la invisibilitat (Fernández, 2008: 300-301). [El subratllat és meu].

En canvi, la posició de Cardús és ferma i taxativa:

Si la identitat l'haguéssim de recolzar només amb els orígens, aquest país ja no existiria. Afortunadament la nostra identitat s'ha construït amb els orígens i amb tot el que ha vingut després. A mi m'agrada la metàfora de l'empeltament, però no totes aquestes collonades del mestissatge i de la multiculturalitat (Cardús, 2003: 7).

La prevenció d'un i el menyspreu de l'altre en relació a la idea d'hibridació es conjuminen perfectament amb una frase cabdal de Candel, repetida constantment, i que Cardús rememora convenientment en el seu discurs d'homenatge: “[n]o tingueu por, que de tot això no en sortirà pas una Catalunya híbrida o succedània. La terra mana i els homes ens hi humiliem” (Candel, [1964]: 38; *Homenatge*: 1h. 3' 50”).

Es percep, doncs, un rebuig consensuat a la idea de mestissatge, de mescla, d'hibridació. Un rebuig que recorda la crítica de Lévi-Strauss formulada en relació a la diversitat cultural, contra aquells que consideren aquesta “una mena de monstruositat o d'escàndol.

Una prevenció, altrament, que podem detectar també en la historiografia de Vicens Vives, per bé que Borja de Riquer ha afirmat que l'historiador, a *Notícia de Catalunya*: “[f]eia un elogi de la condició mestissa dels catalans” (Vicens, 2010: 20).

Més exactament, Vicens Vives va dir que els catalans “[s]om fruit de diversos llevats i, per tant, una bona llesca del país pertany a una biologia i a una cultura de mestissatge” (Vicens, 2010: 43).

Però, a banda de mantenir un petit reducte fora del procés d'hibridació, l'historiador comença després a aigualir el vi, tot indicant que:

No ens enganyéssim pas: els moviments epilèptics de la nostra història, els actes irascibles, les actituds frenètiques, corresponen als plànols d'esllavissament de la nostra sensibilitat emmalaltida per l'hibridisme i la tensió social i ideològica (Vicens, 2010: 44).

Al capdavall, aquesta malaltia és més aviat un pecat que ha de ser redimit a través del treball d'expiació:

Perquè gràcies a l'esperit de la colonització de la terra, a l'ardiment en la feina, el català ha pogut vèncer els elements dissociadors provinents de la seva formació ètnica. Així el mestissatge és redimit per la conquesta de l'eina, del camp; pel treball individual i col·lectiu (Vicens, 2010: 52).

Així doncs, la discussió entre aquests dos fronts dicotòmics, representants per Fernàndez i per Cardús, continua allotjant, explícitament o implícita, aquella prevenció que ja havia manifestat Eugeni d'Ors en "La defensa", quan volia garantir les condicions fisiològiques dels immigrants, i que va heretar Josep Anton Vandellós, quan es va preocupar per saber que deia la ciència de l'època respecte de la hibridació genètica i de la transmissió dels valors adquirits.

Per tant, sorprèn que ara mateix cap dels discursos que estic contrapasant no aconsegueixi resoldre el problema identitari a través d'un nou marc metafòric, d'una estructura mental que doni forma a una nova manera de veure el món (Lakoff, 2008: 11), i que sigui capaç d'incloure positivament la hibridació, sense que aquesta hagi d'aparèixer com un secret brut o com una collonada.

Aquesta mancança, però, és especialment greu en el cas de Cardús, encara que no puc incloure aquí una crítica a la seva metàfora de l'empeltament. En tot cas, sí que puc indicar que el seu marc mental no pot quedar complet, és a dir, que la seva reapropiació de la frase candeliana, segons la qual tots som immigrants, és un gest inconsistent, si no va acompanyada de dos elements fonamentals.

D'una banda, cal una revisió de la nostra etnoteoria de la reproducció i de la identitat, ja que tot individu és, per si mateix, producte d'una hibridació, la qual, a més a més, és incontrolable i aleatòria, atès que respecta "el carácter intrínsecamente diversificador de la reproducción sexual" (Aranzadi, 2008: 293).

De l'altra, s'ha de fer una crítica del discurs historiogràfic, per tal d'entendre d'una altra manera el fenomen migratori. En aquest sentit, Klaus J. Bade afirma que:

El *Homo migrans* existe desde que existe el *Homo sapiens*, ya que las migraciones son tan inherentes a la condición humana como el nacimiento, la reproducción, la enfermedad y la muerte. Dejando a un lado las migraciones forzadas y el desplazamiento de refugiados, las migraciones, en tanto que procesos sociales, son respuestas a condicionamientos tanto existenciales como territoriales, económicos y ecológicos, sociales y culturales, más o menos complejos. Por lo tanto la historia de

las migraciones siempre forma parte de la historia general y sólo se puede comprender en este marco (Bade, 2003: 9).

Per tant, Bade proposa renunciar a aquella idea de Herder, segons la qual “l’època de les excursions deleroses fora del país i dels viatges esperançats a l’estranger és ja una malaltia, una ventositat, una plenitud insana, un pressentiment de mort! (Herder, 1983: 70); i, consegüentment, l’historiador alemany prefereix apostar per un nou discurs historiogràfic: “[d]esde hace ya muchas décadas se plantea la necesidad de escribir, no sólo la historia de Europa, sino también la historia mundial, como una historia de las migraciones” (Bade, 2003: 11).

§

En definitiva, cal recuperar l’oposició entre el discurs de Cardús i el de Fernàndez, per tal de veure com aquest enfrontament esberla els fonaments de l’obra de Candel.

D’una banda, el plantejament de Cardús voldria ser la continuació del procés (sempre inacabat) de desetnicització de la població immigrada, procés que havia defensat prèviament per Candel, però que s’esllangueix esgotadorament, si es té en compte la figura de Pere Coromines, des de fa almenys un segle; de l’altra, el text de Fernàndez defensa la inclusió de la població immigrada en una dinàmica de reetnicització de caire cultural, de tal manera que reconeix obertament la seva condició d’agrupament ètnic, tot i que en virtut només de la llengua que comparteixen d’origen.

Ara bé, la persistència d’aquesta confrontació configura inevitablement un marc interpretatiu força coherent: l’intent de desetnicització promogut a partir de l’obra de Candel i de la seva figura pública no ha reeixit.

És a dir, el projecte Candel, entès com la promoció d’una veu immigrada capaç de facilitar la integració de la immigració espanyola, i d’evitar el perill d’un enquistament ètnic ha fracassat: cinquanta anys després de la publicació d’*Els altres catalans*, els discursos del catalanisme continuen reconeixent (i, per tant, subratllant) el caràcter aliè d’una bona part de la població catalana.

En aquest sentit, és plausible percebre Cardús com el continuador innecessari d’un procés que previsiblement ja s’hauria d’haver tancat, però que entenc que continuarà obert mentre el seu discurs no revisi les seves metàfores, a través d’una relectura de la biologia, del parentiu, i de les migracions, de tal manera que pugui inserir-hi el concepte de mestissatge.

No obstant això, el fracàs del projecte Candel és imputable a la trajectòria que descriuen els textos de l’assagista. En efecte, el repàs al seu corpus assagístic així ho confirma, tant per la reificació del concepte d’els altres catalans, com pel gir culturalista que es comença a manifestar a

partir d'*Encara més sobre els altres catalans*. Aquest gir, tenint en compte que l'obra aplega materials de mitjan anys seixanta, es pot situar perfectament durant aquesta època, és a dir, justament després de la publicació de la seva obra magna. En aquest sentit, el sentit primari d'*Els altres catalans* va quedar desactivat, atès que es tractava de reconèixer immediatament la catalanitat dels fills dels immigrants. En canvi, a la dècada dels setanta el marcador de la llengua es converteix en un requisit per demostrar la pertinença a la comunitat.

En realitat, als anys setanta Candel sembla escindit entre dues opcions: d'una banda, la desetnicització de la comunitat catalana davant del reconeixement de la condició xarrega i immigrada de tota la població; de l'altra, la necessitat de palesar la vinculació amb la llengua i la cultura catalanes per tal de demostrar la integració en la societat catalana. Davant aquesta dicotomia, i segons la meua anàlisi, l'obra de Candel sembla seguir el segon camí.

Finalment, respecte de la responsabilitat de la projecció de la seva figura pública en aquest fiasco, el més decisiu és veure que la incorporació institucional de Candel a l'imaginari catalanista consolida aquesta lectura culturalista, de tal manera que també per aquesta via s'acaba reificant el col·lectiu immigrant. Així ho palesen les interpretacions que he fet tant de la museïtzació de la figura de Candel, com de l'acte de commemoració per celebrar el cinquantè aniversari de la publicació d'*Els altres catalans*: dos actes institucionals que reblen el fracàs del projecte Candel.

Bibliografia

- AMAT, Jordi (2014). “La missió de Candel”. A: *La Vanguardia*, 09/03/2014 (p. 63).
- , (2015). *El llarg procés. Cultura i política a la Catalunya contemporània (1937-2014)*. Barcelona: Tusquets.
- ARANZADI Martínez, Juan (2008). *Introducción histórica a la Antropología del parentesco*. Madrid: Ramón Areces.
- BADE, Klaus J. (2003). *Europa en movimiento. Las migraciones desde finales del siglo XVIII hasta nuestros días*. Barcelona: Crítica.
- BALTÀ, Pere (2014). “Candel, model arreu del món”. A: *El Punt Avui*, 21/03/2014 (Cultura, pp. 4-5).
- BERLIN, Isaiah (2000). *Vico y Herder. Dos estudios en la historia de las ideas*. Madrid: Cátedra.
- BLOMMAERT, Jan – Verschuere, Jef (2012). “El papel de la lengua en las ideologías nacionalistas”. A: Bambi B. Shieffelin, Kathryn A. Woolard y Paul V. Kroskrity (eds.). *Ideologías lingüísticas: práctica y teoría*. Madrid: Editorial Catarata.
- CANDEL, Francesc [1964] (2013). *Els altres catalans*. Barcelona: Edicions 62.
- , (1973). *Encara més sobre els altres catalans*. Barcelona: Curial.
- , (1985). *Els altres catalans vint anys després*. Barcelona: Edicions 62.
- CANDEL, Francesc – Cuenca, J.M. (2001). *Els altres catalans del segle XXI*. Barcelona: Planeta.
- CARDÚS, Salvador (2003). “Crec en l’empeltament, no en el mestissatge ni en la multiculturalitat”. Entrevista d’Àngel Ramos. A: *Esquerra Nacional*, octubre 2003. També a: www.esquerra.cat/documents/en/en48-entrevista.pdf (darrera consulta: 30/06/2015).
- , (2009). *Tres metàfores per pensar un país amb futur*. Barcelona: Institut d’Estudis Catalans.
- CASASSAS, Jordi (coord.) (2009). *Les identitats a la Catalunya contemporània*. Cabrera de Mar: Galerada.
- DOMINGO, Andreu (2014). *Catalunya al mirall de la immigració. Demografia i identitat nacional*. Barcelona: L’avenç.
- D’ORS, Eugeni (2001). *Glosari 1908-1909*. Barcelona: Quaderns Crema.
- Dossier: Dossier de premsa. Exposició Candel. Els altres catalans*. A: www.mhcat.cat/exposicions/exposicions_realitzades/2014 (darrera consulta: 30/06/2015).
- ESPASA, Andreu; García, Alejandro; Sastre, Paulina; Zambrano, Xavier (2009). *Fabricar l’immigrant. Aprofitaments polítics de la immigració. Catalunya 1977-2007*. Lleida: Pagès.

- FERNÀNDEZ, Josep-Anton (2008). *El malestar en la cultura catalana. La cultura de la normalització 1976-1999*. Barcelona: Empúries.
- FOUCAULT, Michel (1999). *Estética, ética y hermenéutica. Obra esenciales. Volumen III*. Barcelona: Paidós.
- GRÀCIA, Jordi (2014). “Alta propaganda”. A: *El País*, 22/02/2014.
- HERDER, J.G. (1983). *Encara una filosofia de la historia*. Barcelona: Laia.
- Homenatge*: Acte commemoratiu per celebrar el cinquantenari de la publicació d'*Els altres catalans*. A: www.youtube.com/watch?v=GLU2WhU_yo (darrera consulta: 30/06/2015).
- LAKOFF, George (2008). *No pensis en un elefant! Llenguatge i debat polític*. Barcelona: Viena.
- PUJOL, Jordi (1976). *La immigració, problema i esperança de Catalunya*. Barcelona: Nova Terra.
- (2014). “Sobre Candel i *Els altres catalans*”. A: *Revista del Centre d'Estudis Jordi Pujol*. 04/2014 (pp. 139-141). També a: www.jordipujol.cat/files/articles/Apunts_JPujol.pdf (darrera consulta: 30/06/2015).
- (2014). “De Herder i Renan. I el dret a decidir”. A: www.elpuntavui.cat/noticia/article/3-politica/17-politica/714661-de-herder-i-renan-i-del-dret-a-decidir.html (darrera consulta: 30/06/2015).
- RATZEL, Friedrich (1982). “El territorio, la sociedad y el Estado”. A: Josefina Gómez, Julio Muñoz, Nicolás Ortega. *El pensamiento geográfico*. Madrid: Alianza.
- RENAN, Ernest (2014). *Què és una nació?* Madrid: Sequitur.
- RESINA, Joan Ramon (1999). “La identitat al mercat: L'escriptor català i la ideologia del xarnegisme I-II”. A: *Diàlegs. Revista d'estudis polítics i socials*, nº 4-5.
- SENTÍS, Carles (1994). *Viatge en el Transmiserià. Crònica viscuda de la primera gran emigració a Catalunya*. Barcelona: La Campana.
- SINCA, Genís (2008). *La providència és diu Paco. Biografia de Francesc Candel*. Barcelona: La Magrana – Dèria Editors.
- SOLDEVILA, Ferran (1984). *Què cal saber de Catalunya?* Barcelona: Club Editor – Kapel.
- TERMES, Joan (1984). *La immigració a Catalunya i altres estudis d'història del nacionalisme català*. Barcelona: Empúries.
- VANDELLÓS, Josep Anton (1935). *La immigració a Catalunya*. Barcelona: Patxot.
- , (1985). *Catalunya, poble decadent*. Barcelona: Edicions 62.
- VICENS VIVES, Jaume (2010). *Notícia de Catalunya. Nosaltres, els catalans*. Barcelona: Vicens Vives.

Agraïments

Forma part del bon gust anglosaxó obrir un treball acadèmic fent constar els agraïments que l'autor vol fer arribar a aquelles persones que, d'una manera o d'una altra, l'han ajudat en el seu camí. Tractant-se, però, d'un treball que havia de ser avaluat, he pensat que era més prudent posar-lo al final.

Així doncs, aprofito l'avinentesa per expressar el meu agraïment a tots els professors del Màster d'Estudis Catalans; a la meva tutora, la M. Mercè Solé, que m'ha fet costat en moments ben difícils; al Miquel Àngel Llauger, amb el qual he treballat molt lliurement; al Josep-Anton Fernández, creador d'un Màster que m'ha servit per aprendre moltíssim; i especialment a l'Isaac González, que ha acceptat dirigir aquest treball, i que m'ha ajudat enormement.

Ara bé, tot i el seu ajut, no han pogut evitar les deficiències que apareixen en aquest treball, les quals són absolutament responsabilitat meva.

Evidentment, no pot faltar una referència a la família. Primer de tot, als meus sogres, sempre disposats a fer-se càrrec dels seus néts; en segon lloc, a la meva mare, per la mateixa raó, però també per donar-me ànims de manera constant, i per deixar-me accedir a internet a casa seva; i, finalment, a la meva dona i els nostres dos fills, ja que durant aquest darrer any i mig, i particularment durant aquest mes de juny, han mantingut al meu voltant un nivell de soroll suportable, m'han proposat activitats i maldecaps suficients per evitar que em capfiqués massa en els estudis, i normalment han estat disposats a entendre que la taula del menjador havia d'estar plena de papers.